

## מבוא: גזענות מהי?

### יהודה שנהב יוסי יונה

"גזע אינו ממשי אולם הוא קיים", אומרת החוקרת והפמיניסטית הצרפתייה קולט גיומן. "גזע אינו ממשי", היא מוסיפה, "אבל הוא הורג אנשים" (Guillaumin 1995, 99-107). אמירה זו מצביעה על דיאלקטיקה שכיחה בלימודי תרבות המאפשרת בעת ובעונה אחת את קיומה של תופעה ואת אי-קיומה, את הנכחתה ואת ריקונה מתוכן, את הכחשתה ואת אשרורה באמצעות גינויה. "גזע" אינו קיים באמת אלא הוא הבניה תרבותית, המצאה של בני אדם; אולם יש לו כוח מתוקף הדמיון שלו בתרבות האנושית.

אחת מזירות הדמיון המרכזיות של המושג "גזע" ונגזרותיו היא המדע. אמנם הבחנה על בסיס של השתייכות קבוצתית היא תופעה עתיקה (Greenwood 1984), אולם המשמעות המודרנית של המושג היא בת המאה ה-18. את הניסוחים הראשונים ל"גזע" כקטגוריה אנושית אפשר לייחס לעבודותיו של יוהן פרידריך בלומנבך (Blumenbach, 1752-1840), פרופסור לאנתרופולוגיה פיזית באוניברסיטת גטינגן, גרמניה (Barkan 1992). מיון אנשים על בסיס של קטגוריות גזעיות קיבל תאוצה במאה ה-19, הן מתוקף ההתפתחויות הדרמטיות במדעי הטבע והשימושים החברתיים והפוליטיים בתורתו של דרווין – למשל "מדע האיגניקה" באירופה ובצפון אמריקה – והן בעקבות הקולוניאליזם והאימפריאליזם האירופיים.<sup>1</sup> דיאלקטיקה דומה של הכחשה מתוך אשרור אנו מוצאים בשיח הליברלי נגד הגזענות. הגזע אינו ממשי, אך גם יוזמות למיגור הגזענות, או מה שמכונה לעתים "פרקטיקות חברתיות מוגזעות" (Hardimon 2003, 437) – כגון איסור אפליה על בסיס גזעי, קידומן של תוכניות חינוכיות לעידוד ההבנה ה"בין-גזעית" או העדפה מתקנת על בסיס של "השתייכות גזעית" – מניחות את קיומו. במסמך של ארגון בריטי לקידום רב-תרבותיות בחינוך נטען למשל כי "לבנים יכולים ללמוד מניסיון החיים של אנשים שחורים", וכי גזענות "מייצרת אצל אנשים לבנים תחושה של אשליה באשר להיסטוריה ולזהות שלהם" (Bonnett 1997, 177-178). ה"לובן" נתפס בהצהרה זו לא כקטגוריה המדומיינת בהקשר חברתי אלא כקטגוריה ממשית של גזע שנמצאת מחוץ לזמן ולמקום. בדומה לכך, מחקר שנערך במרכז לחקר ההתפתחות והפתולוגיה של הילד באוניברסיטת תל-אביב מדווח שילדים נולדים עם נטייה לזכור פנים של בני הגזע שלהם, אולם בשל השפעתה הרבה של הסביבה נמחקת העדפה זו כעבור שנים מספר (קולקה 2006). הבניה דומה אפשר

1. אין ספק שדרוויין היה אחראי לפיתוחם של טיעונים איגניים בידי אחרים, כמו אלו שניסח פרנסיס גלטון (Galton), אולם אין לבלבל בין דרוויניזם ובין איגניקה או פְּרִנּוֹלוֹגְיָה (Greenwood 1984). ראו גם Gould 1981; Kevles 1985.

למצוא בתופעה המכונה בעולם הפוסטקולוניאלי "הווידוי הלבן" (white confession). זוהי פרדיגמה פסיכולוגיסטית המעודדת "חינוך לרגישות בין-גזעית" ומלמדת אנגלוסקסים לבנים להתעמת עם ה"לובן" שלהם.<sup>2</sup> באופן פרדוקסי, האסטרטגיה הווידויית מכחישה כל קשר לאופי הנסיבתי והמומצא של ה"לובן". תחת זאת, ה"לובן" מוגדר כאמיתי וכממשי באמצעות מה שנתפס ככישלון המוסרי של ה"לובן" בניסיון שלא להיות גזען.<sup>3</sup>

מאז שחדרה הקטגוריה "גזע" לשפתם ולמעשיהם של בני האדם, לא נמצאה נוסחת הפלא לייתורה. למרות ניסיונות רבים – במיוחד בעקבות השימוש של הנאצים בהגדרות גזעיות כדי להצדיק את מפעל ההשמדה של יהודים, של צוענים ושל קבוצות אחרות – הקטגוריה מסרבת להיעלם.<sup>4</sup> כבר בדצמבר 1938 פרסמה האגודה הפסיכולוגית האמריקנית (American Psychological Association) הצהרה כי במחקרים אמפיריים לא נמצאו תכונות פסיכולוגיות מיוחדות לאפיון של גזעים. הצהרות דומות פורסמו חדשים לבקרים לאחר מלחמת העולם השנייה.

2. לתופעה דומה בהקשר הישראלי ראו הראל 2004.
3. ההתייחסות אל גזע כאל דבר ממשי שכיחה גם בקרב אנשי מדעי החברה ומדעי הרוח הנחשבים ליברלים. הנה למשל דבריו של דוד אוחנה באחרית דבר לספרו של אלבר ממי *הגזענות*: "בטבע קיימים גזעים שונים ולהם אפיונים ביולוגיים מובחנים: לגזע ה'צהוב' עיניים מלוקסנות וקומה נמוכה. לגזע ה'שחור' נחיריים גדולים וצבע עור כהה. כך האינדיאנים הם הגזע ה'אדום', וקיים כמוכן הגזע ה'לבן'. כפי שהזואולוגיה משמשת למיון בעלי-החיים לקבוצות, כך משמשת האנתרופולוגיה למיון המשפחה האנושית. שתייהן עוסקות באבחנות אובייקטיביות המציבות את הגזעים זה לצד זה. כאשר הגזעים מוצבים באופן מדרגי זה מעל זה, אנו עוברים ממושג ה'גזע' למושג ה'גזענות'" (ממי 1998, 163-162). אוחנה מתייחס פה להבחנות גזעיות ולמאפיינים פיזיים כאל תוצרים אובייקטיביים של הטבע ומייצר בכך מחדש את הבסיס לגזענות.
4. ראול הילברג ביקש לבסס קשר חד-משמעי בין מפעל ההשמדה הנאצי ובין הצורך בהגדרה ברורה של קטגוריה גזעית, פעולה לא פשוטה כלל ועיקר: "כיצד להגדיר גזע בחוק? האנטישמים מעולם לא הצליחו להגיע להסכמה בשאלה זו. זו הסיבה שבגללה כולם המשיכו לגדף את היהודים, אבל איש לא הציע חוק נגדם" (הילברג 2002, 35). כאשר ניסח משרד הפנים הגרמני את הצו האנטי-יהודי הראשון באפריל 1933 הוא הגדיר את היהודים "לא ארים", כלומר מי שאינם בעלי "דם גרמני טהור". פרשנים נאצים כינו את הצווים "חוקי גזע" (Rassengesetze), אולם חשוב לציין כי "טהור הדם" אינו קריטריון בעל משמעות ביולוגית והשימוש בו הוא מטפורי ומדומיין. הילברג מסביר כי הקריטריון היחיד לסיווג קבוצה כ"ארית" או כ"לא ארית" היה הדת. גם יפעת וייס מראה שהגזענות של המדינה הנאצית היתה מבוססת על הגדרות של גזע, אולם עבודתה מרחיבה את תפיסת הגדרת הגזע בשני מובנים: לדבריה מה שנתפס כטבעי (הגדרת הגזע על בסיס דם) הוא הבניה תרבותית שאינה ניתנת לרדוקציה למסמנים הביולוגיים; כמו כן, היא טוענת כי את התשתית לחוקי הגזע עיצבה בין השאר ההיסטוריה הקולוניאלית הגרמנית באפריקה (ראו וייס בספר זה). לעומת זאת ברקן, אשר השווה בין תחומי האנתרופולוגיה והביולוגיה בארצות הברית ובין אלו שבאנגליה, גורס שהנסיגה בשימוש במונח "גזע" במדע חלה עוד לפני צמיחת הנאציזם, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם (Barkan 1992). לשובה של הקטגוריה "גזע" אל הדין המדעי ראו מאמרה של גייסס בספר זה.

ב-1951 פרסם אונסק"ו הצהרה (Statement on the Nature of Race and Race Differences) הקובעת כי להבחנות גזעיות אין ביסוס מדעי (Guillaumin 1995). במסגרת הצהרה זו פרסם האנתרופולוג הצרפתי קלוד לוי-שטראוס את מסתו המפורסמת "גזע והיסטוריה" (ראו לוי-שטראוס 2006). לאחר פרסום הספר השערורייתי של ריצ'רד ג' הרנסטיין וצ'רלס מאריי "עקומת הפעמון" (*The Bell Curve*; Hernstein and Murray 1994) – שבו טענו המחברים להבדלים באינטליגנציה בין שחורים ללבנים שמקורם גנטי – יצאה האגודה האנתרופולוגית האמריקנית בהצהרה כי לא נמצאו תימוכין במדע להבדלים ביולוגיים בין קבוצות גזעיות. ב-20 בפברואר 1995 פרסם "לוס אנג'לס טיימס" מאמר שכותרתו "מדענים טוענים שאין בסיס ביולוגי לגזע" (Miles and Torres 1999, 19), בעקבות דיון על ספרו של קורנל ווסט *Race Matters* (West 1993). באותו יום ממש התפרסם בכתב העת *Chronicle of Higher Education* מאמר שבו דווח כי מספר גדל והולך של מדענים דוחים את המושג "גזע" (Miles and Torres 1999, 20).

הצהרות אלו מאשררות את הדיאלקטיקה שהצבענו עליה. "גזע" נתפס כקטגוריה אפיסטמולוגית גם על ידי אלו שמבקשים לדחות את מעמדו האונטולוגי. משפטים כמו "לא נמצאו תכונות פסיכולוגיות מיוחדות לאפיון של גזעים" או "אין להפלות אדם על בסיס 'השתייכותו הגזעית'" מצביעים על כך שבין ש"גזע" קיים בטבע ובין שלא, הוא מוטמע הן בשפה והן בפרקטיקות תרבותיות, פוליטיות ומשפטיות, כלומר בפרקטיקות חברתיות מוגזעות.

במאה ה-19 שאלו מדעני החברה את קטגוריית הגזע ממדעי הטבע, ואילו עתה, לאחר הנסיגה החלקית בלבד של מדעי הטבע מן הזירה ה"גזעית" (ראו גיסס בספר זה), ניצבת לפני מדעני החברה דילמה: כיצד להתמודד עם הביטויים השונים של גזע בשפה ובחברה, כאשר ידוע אל נכון שמן הנמנע להחזיר את השד הגזעי אל הבקבוק?<sup>5</sup> משום כך אנו מבקשים להתייחס אל הלובן כאל מסמן שקיים בשיח ובפרקטיקה החברתית, אולם בה בעת להכיר בכך שאין לו מסומן יציב. בניגוד לעמדה הגורסת שרק ההיררכיות הגזעיות (ולא הגזע עצמו) הן בגדר הבניה, ברצוננו לטעון שהמאפיינים הגזעיים המקובלים בשיח הביולוגי והאנתרופולוגי, המבוססים על מסמנים של צבע או על הבדלים פנוטיפיים אחרים, גם הם בגדר הבניה תרבותית.

רוב הניסיונות להכחיש את הרלוונטיות של הגזע (מתוך אשורו במקביל) הושפעו ישירות או בעקיפין ממדיניות הגזע הנאצית ומן הטראומה הקולקטיבית שהיא יצרה. אולם לזהירות שנקטה היתה מטבע הדברים תופעת לוואי: הטראומה של מפעל ההשמדה הנאצי הובילה במקרים מסוימים להכחשתן של

5. ביטוי למהלך היסטורי זה ניתן למצוא גם בעבודתו של לוי-שטראוס. המסה "גזע והיסטוריה", שפורסמה בשנות החמישים, היא מתקפה חריפה על הגזענות ועל שורשיה. ואילו המסה "גזע ותרבות", שפורסמה כעבור עשרים שנה, מאבדת את ההומניזם האופטימי שלה ומקבלת את הגזענות כתוצר לוואי או כגורם לשימור ההבדלים התרבותיים בין קבוצות (לוי-שטראוס 2006).

תופעות גזעניות טראומטיות פחות. גרמניה עצמה מספקת דוגמה מאלפת להתפתחותם של תהליכים מסוג זה. בגרמניה החדשה ביטוי עוינות ואפליה כלפי זרים נתפסים כדעות קדומות או כחשדנות – אבל לא כגזענות, שכן הגזענות מזוהה זיהוי כמעט מוחלט עם רצח עם (Wilpert 1993). גם בישראל מקהה טראומת השואה את הרגישות לתופעות מקומיות של גזענות. ביטוי בוטה לכך אפשר למצוא במילון אבן-שושן, המגדיר כך את המונח "גזענות": "ההשקפה, שעמי העולם נחלקים לגזעים מיוחסים אחדים (גזע האדונים) ולגזעים אחרים שהם נחותים; הגזענות היתה אחד מעיקריהם של הנאצים בגרמניה ושימשה יסוד לאנטישמיות פרועה ולהשמדת היהודים".<sup>6</sup> הגדרה אקסקלוסיבית ואתנוצנטרית כזאת של גזענות חוסמת את השימוש במושג בהקשרים אחרים; היא מגמדת כל תופעת גזענות אחרת בשל ההשוואה הבלתי אפשרית לגזענות של המדינה הנאצית.

כאמור, "גזע" אינו קיים באמת אלא הוא הבניה תרבותית, המצאה של בני אדם. ההמצאה והדמיון של הגזע באים לידי ביטוי במה שמכונה "הגזעה" (racialization), כלומר תהליך של הבניה חברתית על בסיס של תפיסת גזע ומסמניו השונים.<sup>7</sup> בתהליך זה הביולוגי (למשל צבע העור ואורכו או רוחבו של האף), החברתי (למשל עוני, ארץ מוצא ומעמד חברתי), או התרבותי (למשל דתיות, אורח חיים, גודל משפחה ויחס לטכנולוגיה) הופכים לטבעי, כלומר לתכונות המעידות על מהותה הבלתי משתנה של הקבוצה הנדונה. במילים אחרות, הגזעה היא תהליך המפרש את התרבותי ואת החברתי במונחים של גזע או מעין-גזע, והמייחס לסובייקט, לאובייקט או לפעולה תרבותית מהות גזעית. יש להדגיש: "גזע" מקבל משמעות לא על ידי הביולוגיה (למשל קוד גנטי) אלא על ידי ההבניה התרבותית של הביולוגיה (או של הקוד הגנטי), וכן על ידי ההבניה

6. א' אבן-שושן, *המלון החדש*, א, ירושלים: קריית ספר, 1983, עמ' 168. ההפניה למילון אבן-שושן היא בעקבות אהרון יצחקי, אשר קיבץ צבר מרשים של אפיונות גזעניות בישראל. הוא מראה שבגרסה קודמת של המילון ההגדרה פרטיקולריסטית יותר: "גזענות [היא] תורת הגזע, ההשקפה הנפסדת שהארים הם בני הגזע הנעלה והמושלם ביותר, ולפיכך רשאים הם לשעבד את שאר הגזעים שהם נחותים ופחותים מהם. הגזענות היתה אחד מעיקריהם של הנאצים בגרמניה ושימשה יסוד לאנטישמיות פרועה ולהשמדת היהודים". יצחקי מצביע על הקושי שיוצרות הגדרות אלו לזיהוי של משטר גזעני בהקשרים אחרים (יצחקי 2003, 32-33). ראו לעומת זאת מילון ויקיפדיה האינטרנטי, המגדיר "גזענות" באופן אוניברסלי יותר: "גזענות היא תופעה, שבה נקבע 'ערכו' של אדם לפי גזעו, וממילא ניתן יחס שונה לבני אדם בני גזעים שונים. הגזענות סותרת את העיקרון לפיו כל בני האדם הם שווים". גם הגדרה זו מניחה אפריורית את קיומה של קטגוריה של גזע. על פי *Oxford English Dictionary* (1989) המונח racialization משמש בשפה האנגלית לפחות משנת 1899. עם זאת, משמעויותיו משתנות מהקשר להקשר. יש המשתמשים בו כדי להימנע מראיפיקציה (החפצה) של המושג "גזע" (למשל Miles 1989; Small 1994), ויש המשתמשים בו כנקודת מבט המאפשרת לתאר את המציאות במונחים של "גזע" (למשל Malik 1996). גם למונח "דה-הגזעה" (deracialization) יש משמעויות משתנות, אולם פעמים רבות נובע השימוש בו מהרצון להימנע מן השימוש במונח "גזע" בשיח הציבורי והפוליטי (Barot and Bird 2001).

התרבותית של מאפיינים לא ביולוגיים (למשל היגיינה). מדעי החברה והרוח בישראל, כמו הדיון האינטלקטואלי בכללו, ממעטים לעסוק בשאלות אלו – לעומת קורפוס מחקרי עשיר בעניין זה, תיאורטי ואמפירי כאחד, בארצות הברית ובאירופה.<sup>8</sup> הימנעות זו ניכרת לא רק בספרות השמרנית, אלא גם בלב לבה של הספרות הביקורתית בישראל – המכירה בקיומן של אזרחות מרובדת ושל אפליה שיטתית, רשמית ולא רשמית, נגד פלסטינים, מזרחים, רוסים ומהגרי עבודה. למשל, אורן יפתחאל (2000) מגדיר את הממשל הפוליטי בישראל אתנוקרטית, אולם אין הוא עובר לדון בלאומיות כמוגזעת כפי שמציע גולדברג (Goldberg 2002).<sup>9</sup> האם פערים אלו מעידים שהמקרה הישראלי הוא ייחודי, שאינו מחליק בקלות אל תוך ההגדרות המקובלות בעולם? או שמא הם מעידים שטראומת העבר גורמת למשנה זהירות (שלא לומר הכחשה) בשימוש במונחים "גזע" ו"גזענות" בישראל? כדי לענות על שאלה זו נצביע ראשית על מוקדים של דיון בגזע או בגזענות העומדים בניגוד לריק הקיים בעניין זה בשיח התיאורטי, בשיח האינטלקטואלי ובספרה הציבורית בישראל. המוקדים שיידונו הם גזענות כפרקטיקה של יומיום, מאבק אנטי-גזעני, חקיקה אנטי-גזענית וגזענות בייצוגים חזותיים וספרותיים. לאחר מכן נפתח מסגרת תיאורטית ואנליטית ניסיונית שתבקש להתחיל למלא ריק זה.

גזענות כפרקטיקה של יומיום. מיעוט הדיון האקדמי השיטתי בנושא הגזע והגזענות בישראל בולט לנוכח גודש גילויי הגזענות בה בחיי היומיום (ראו הרצוג ואחרות בספר זה). בקשתם של תושבים בנווה שאנן בחיפה למנוע מעבר של שישים משפחות אתיופיות אל השכונה בתואנה שהמעבר יביא ל"ירידה משמעותית בערך הדירות" (מעריב 2004) – זו גזענות. אמירתו של ראש ישיבה בשטחי הכיבוש כי "דם יהודי ודם של גוי אינם אותו הדבר, עם ישראל צריך לקום ולזעוק שיהודי וגוי אינם שווים, ירחם אלוהים" (Jerusalem Post, 4.6.1989) – זו גזענות, וכמוה גם אמירתו כי "העמדתו של יהודי למשפט על בסיס ההנחה כי יהודים וגויים הם שווים היא עיוות של הצדק" (שם). הצהרתה של פרקליטות המדינה, בהגנתה על מדיניות משרד החינוך לקבוע מכסה של התלמידים האתיופים הרשאים ללמוד בכיתה עם תלמידים ותיקים, כי "התמהיל המבוקר" של תלמידים אתיופים בכיתות אלו מתבסס על ממצאים שמהם עולה "כי בני העדה האתיופית הינם בעלי כשירויות לימודיות ירודות, כשירויות שאינן משתפרות ככל ששהייתם בארץ ממושכת" (ידיעות אחרונות, 2.4.2003) – זו גזענות, וכמוה גם אמירתו של חיים חפר ש"שבת יהודי מרוקן לא תרם דבר, מה שהם הביאו ממרוקן, זה לא מי יודע מה" (ידיעות אחרונות, 7.7.2002);<sup>10</sup> ואיזה פירוש זולת גזענות נוכל לתת לאמירתו כי "ההתקדמות שלהם אולי עוד תבוא... אך רוב העדה

<sup>8</sup> Miles 1989; Miles and Torres 1994; Small 1994

<sup>9</sup> יש כמובן יוצאי דופן המדברים מפורשות על גזע והגזעה בישראל. ראו לביא 2001; בויארין 2003; יצחקי 2003.

<sup>10</sup> הושמע גם בריאיון בגלי צה"ל, 17.2.2002, <http://glz.msn.co.il/glz/culture>

המרוקאית לא תפסה את העניין של מה שנקרא העולם המערבי" (שם)?  
**מאבק אנטי-גזעני.** היעדרו של דיון אקדמי שיטתי בביטויי הגזענות בישראל בולט ביתר שאת לנוכח הוקעת הגזענות וגינויה על ידי תנועות חברתיות ולנוכח השימוש הנרחב במטבע לשון זו. בתגובה לדבריו של חיים חפר התפרסם גילוי דעת שקרא "להוקיע את הגזענות". על גילוי הדעת חתמו בין השאר הארגונים החברתיים האלה: "ארגון ותיקי שדרות", "התכנית להכשרת פעילי ציבור", "ידיד – מרכז זכויות בקהילה", "מהפך – חינוך, דיור, פרנסה", "הקשת הדמוקרטית המזרחית" ו"קול האישה – מרכז נשים, ירושלים". העיתונאי עוזי בנוזמן, בהתייחסו להצעת החוק השוללת את זכות ההתאזרחות מפלסטינים הנישאים לערבים ישראלים, כתב כי "הממשלה הנוכחית מורכבת ממפלגות שיחסן הראשוני לערבים באשר הם, ובכללם לערביי ישראל, הוא של זרות, חשדנות, אם לא גזענות של ממש" (בנוזמן 2003). באותו הקשר, האגודה לזכויות האזרח טענה בעתירתה לבג"ץ כי הצעת החוק "נגועה בגזענות מובהקת" (יועז 2004). כך גם קבע עורך הדין סאלח ג'ברין מארגון עדאלה: "אפילו החוק הזה היה נחקק רק לחודש אחד", טען, "בגלל הגזענות הבוטה שלו אסור לו לעמוד ואסור לבית המשפט לתת לו להתקיים" (שם). שולמית אלוני, בהתייחסה להחלטת הממשלה לתמוך בהצעת החוק של חיים דרוקמן להקצות אדמות מדינה ליהודים בלבד, כתבה כי החלטה זו "מעוררת תיעוב ואימה: תיעוב משום גזענותה, אימה משום השלכותיה הרוחניות האסון" (אטינגר ואחרים 2002). מטה המאבק למען העלאת בני הפלשמורה, בתגובה להחלטת שרת הקליטה ציפי לבני שלא לאפשר את ההעלאה של שארית יהודי אתיופיה לישראל, האשים אותה "בהפגנת גישה עוינת וגזענית" (ברקת 2004א). בעמדה זו תמכו גם רבנים לא אורתודוקסים בארצות הברית (ברקת 2004ב).

**חקיקה אנטי-גזענית.** חולשת הדיון האקדמי בולטת גם אל מול גודש הדיון בהיבטים המשפטיים של הגזענות, בעיקר במסגרת יוזמות חקיקה שונות של הכנסת בשנות השמונים (ראו הרצוג ואחרות בספר זה). החקיקה הבולטת ביותר נוגעת לתיקון מס' 9 לחוק יסוד: הכנסת, משנת 1985. סעיף 7(א) בתיקון מסמך את ועדת הבחירות לכנסת לפסול כל רשימה שבמטרתה יש משום "הסתה לגזענות". הסעיף נוסף לחוק כדי למנוע את בחירתו המחודשת של מאיר כהנא לכנסת ה-12. עוד התווסף לתיקון הכנסת סעיף 134(ג), אשר לפיו "יושב ראש הכנסת והסגנים לא יאשרו הצעת חוק שהיא, לדעתם, גזענית במהותה או שוללת את קיומה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי". תיקון זה נעשה בתגובה מפורשת לפסיקת בית המשפט העליון שאפשרה לכהנא להעלות הצעות חוק גזעניות (ראו שם). יש לציין גם כי הדין הפלילי בישראל מטיל עונש מאסר בפועל על "הסתה לגזענות". לצורך זה, סעיף 144 בחוק העונשין מגדיר גזענות במילים האלה: "רדיפה, השפלה, ביזוי, גילוי איבה, עוינות או אלימות, או גרימת מדנים כלפי ציבור או חלקים של האוכלוסייה, והכול בשל צבע או השתייכות לגזע או למוצא לאומי-אתני". עקב רצונה של ישראל לשפר את מעמדה הבינלאומי אישרה

ועדת השרים לחקיקה ביוני 2005 הצעת חוק שנועדה להגדיר, במסגרת חוק העונשין, "התאגדות גזענית" כ"התאגדות אסורה". המטרה היתה לעגן במשפט הישראלי את האיסורים המפורטים באמנה לביעור כל צורה של אפליה גזעית, שהתקבלה באומות המאוחדות ב-1966 (United Nations 1966) ושאושרה בידי ישראל ב-1979. אם תתקבל הצעת החוק, כתב נתן לרנר, פרופסור למשפט בינלאומי במרכז הבינתחומי הרצליה, היא תוסיף לרשימה של התאגדויות אסורות כל "חבר בני אדם, לרבות ארגונים ומפלגות, שבחוקתו או בתעמולתו או בפעולתו הוא מעודד או מממן או מטיף או מסית לגזענות או לאפליה גזעית" (לרנר 2005). גזענות בייצוגים חזותיים וספרותיים. יוספה לושיצקי (2001) מתארת סדרה של יצירות קולנוע ישראליות המבטאות חרדה מעירוב (miscegenation) דם יהודי בדם ערבי. זוהי חרדה הנובעת מפנטזיית המניעה, שהיא "החובה לטהר את הגוף החברתי ולשמר את הזהות האישית או הקיבוצית מכל קרבה, עירוב או פלישה" (ראו בליבר בספר זה).<sup>11</sup> החרדה מעירוב דם בולטת גם בסיפור על אסתר וינר, אחייניתו של ש"י עגנון, שנישאה לג'ואד נשאיבי, פלסטיני ממזרח ירושלים. דן לאור, מחבר הספר *חיי עגנון*, נשאל בריאיון *להארץ* כיצד זה השמיט את הסיפור מן הספר (לב-ארי 2007). לאור ענה: "יכול להיות שזה קצת חסר בספר, אבל לא היו בידי עדויות מוצקות ליחס של עגנון למקרה הזה". עוד הוסיף לאור כי בירושלים המנדטורית "זה לא מקרה יוצא דופן". מחיקת האירוע מן הספר ותשובתו של לאור מהגימות את החרדה מעירוב הדם ואת הניסיון להסתיר זאת, ניסיון שתואם את ציוויי הלאומיות הציונית הפוסט-מנדטורית.

היעדרו של דיון תיאורטי בגזענות בולט גם לנוכח העיסוק החזותי (למשל בפרסומות ובקולנוע) והספרותי (ראו חבר בספר זה) הרב בצבע העור כמסמן מובהק של גזע. דרור משעני מצא שכאשר מזרחים משתתפים ביצירה התרבותית, הם מנכיחים בעצמם חוויות של שחורות ולובן... משחקים בגבולות הצבע של העברית, מזדהים ודוחים אותם, מקבלים אותם ומתנגדים להם... משחירים ומלבינים את עצמם" (משעני 2005, 18). צבע כקטגוריה חזותית היה גם נושא התערוכה "שפת אם", שעסקה בייצוגים של זהות שחורה וזהות אפרו-אמריקנית אצל אמנים מזרחים שהשתתפו בתערוכה (בן-צבי 2004). במדעי החברה צבע העור מקבל ביטוי מסוים במחקר על האתיופים,<sup>12</sup> אולם הוא נעלם במחקר על קבוצות אחרות בישראל, המכונות "קבוצות אתניות" ולא "קבוצות גזעיות".

מאלפת הערתה של תמר קפלנסקי, מתרגמת ספרו של פאנון *עור שחור מסכות לבנות*, כי *Le prejudice de couleur* הוא "ביטוי ללא מקבילה עברית מדויקת. הביטוי 'דעה קדומה גזענית' המשמש בעברית חסר את מימד הצבע" (פאנון 2004, 89). חוסר זה מטריד במיוחד משום שצבע העור הוא גורם רלוונטי בפרקטיקה החברתית והתרבותית, כפי שאנו לומדים מדיווחים על חיי היומיום ומיצירות

11. מאמרו של בליבר פורסם לראשונה בעברית ב*תיאוריה וביקורת* 24 (2004), עמ' 73-84.

12. ראו למשל בן-אליעזר בספר זה; הרצוג 1998; שבתאי 2001.

תרבותיות שונות.<sup>13</sup>

אלא שגזענות היא לא רק אידיאולוגיה חזותית (או מה שאפשר לכנות "משטר ראיה") כפי שמקובל לחשוב. היא נעה בתנועה דינמית על פני טווח רחב של מסמנים, מקצתם כאמור "תרבותיים" וחמקמים יותר מאלו של הביולוגיה. היעדרו של ארגון כלים המאפשר להשתמש במונח "גזע" או לתאר ולנתח ביטויי גזענות בישראל דוחק לעתים את הגזענות למסגרות אנליטיות חלופיות. דיון זה עושה אפוא שימוש חלופי במונחים דוגמת "מהגרים", "עדות" ו"קבוצות אתניות", במיוחד כאשר הוא נדרש להבחנות בתוך האוכלוסייה היהודית.<sup>14</sup>

במקרה אומלל סירב נהג חברת "אגד" להעלות לאוטובוס מאבטח אתיופי באומרו: "כושי, מי עשה אותך מאבטח? אני לא פותח לכושים את הדלת" (ידיעות אחרונות 2005א). כאשר נשאל דובר אגד על ההתבטאות הגזענית של נהג הקואופרטיב, הוא ענה: "אין מקום לחוסר איפוק על רקע אתני כפי שהפגין הנהג" (שם). גזענות צרופה מומרת אצל דובר אגד באתניזציה ("חוסר איפוק על רקע אתני"). גם דבריו של יוסף לפיד תוארו כסטראוטיפיים עדתיים: "אם נניח לגטו המזרח אירופי ולגטו הצפון אפריקאי להשתלט עלינו לא יהיה לנו על מה לצוץ. אנחנו נשתלב במרחב השמי ונאבד בתוך מדמנה לבנטינית נוראה."<sup>15</sup> ברוח זו גם דבריה של עירית לינור נתפסו כחלקם כנובעים מאוריינטליזם או מבורות ולא כגזענות: "אין תרבות ערבית... נראה לי שלדבר באופן מנומס על תרבות ערבית זה כמו לדבר בנימוס על היטלר."<sup>16</sup> כמו כן, החלטת הכנסת לאשר לקריאה טרומית את החוק "לעידוד הגירת ערבים" שהציע מיכאל קליינר (אלון 2002) נתפסת כחלק מן המאבק הדמוגרפי על עתידה היהודי של ישראל, ולא כגזענות. המקרה של חקר המזרחיות בישראל מספק דוגמה מאירת עיניים לפער האפיסטמולוגי בין פרקטיקות הדיכוי של מזרחים ובין הפרדיגמות שביקשו לחקור אותן. כלומר, פרקטיקות אלו נבחנו באמצעות פרדיגמות מחקריות שאינן נדרשות לקטגוריות של גזע ושל הגזעה. כדאי לזכור שלפני מלחמת העולם השנייה היה מקובל לדבר על היהודים – למשל בדיון על יחסי יהודים אשכנזים ומזרחים – במונחים של גזע. ארתור רופין, בספרו הסוציולוגיה של היהודים, מתאר את היהודים כגזע ואף ממיינם לקבוצות גזע נבדלות, בבטאו פנטזיה אֵיגנית.<sup>17</sup> לאחר מלחמת העולם השנייה הקטגוריה "גזע" מוכחשת ומתועלת אל הקטגוריה

13. רינה צור (2008) מראה כיצד החברה בישראל מוגזעת על בסיס של צבע עור, וכיצד יש לצבע העור משמעות בקביעת מסלולי החיים של מזרחים. עבודה זו משלימה דיווחים מוכרים בפוליטיקת הזהויות הישראלית על המשמעות (האמיתית או המדומה) של הצבע בהיסטוריית החיים של מזרחים. ראו גם מוצפי־האלר 1997; לביא 2001.
14. שוחט 2001; שנהב 2003; יונה 2005.
15. מצוטט אצל שביט 2002. ראו גם רם וידגר בספר זה.
16. "המילה האחרונה", בהגשת עירית לינור ואורי אורבך, גלי צה"ל, 2.8.2003.
17. רופין 1934; 1935. ראו גם הירש בספר זה.

"עדות". ואכן, משנות החמישים ועד שנות השבעים של המאה הקודמת נהגו הסוציולוגים בישראל להעמיס את משמעויותיה של קטגוריית הגזע על המושג "עדות המזרח", מתוך שימוש במסמנים תרבותיים של גזע; בשנות השמונים נהגו הסוציולוגים להעמיס את משמעויותיה של קטגוריית הגזע (או ה"מזרחיות") על המושג "מעמד" (למשל סבירסקי וברנשטיין 1993); ואילו בשנים האחרונות החוקרים נוהגים להעמיס את משמעויותיה של קטגוריית הגזע על המושג "אתניות".<sup>18</sup> במשך השנים ניכרת אפוא תנועה מן המסמן הביולוגי אל המסמן העדתי, המעמדי והאתני.

הפער האפיסטמולוגי הזה בין הקטגוריות מומחש בצורה מרתקת בידיעה שהופיעה בשנות השישים בעיתון "הראלד טריביון": "ישראל, שאוכלוסייתה היהודית סבלה מאות שנים מאפליה, עומדת עתה בפני בעיה דומה. בעקבות עלייתם לישראל של אלפי יהודים מזרחיים כהי עור מחלקי אסיה ואפריקה השונים, מושמעות טענות של מתיחות גזעית".<sup>19</sup> מה שהיה מקובל לתאר בשיח הלאומי בישראל כמתח עדתי הוגדר בעיתון "מתיחות גזעית" חד וחלק. טענה דומה בדבר מוגזעותה של החברה בישראל השמיעו בראשית שנות השבעים "הפנתרים השחורים".

לנוכח הפער בין ריבוי הפרקטיקות הגזעניות (והאנטי-גזעניות) ובין ההתעלמות מהן במחקר האקדמי, אנו מבקשים לקיים כאן דיון רפלקטיבי בשאלות האלה: מתי לגיטימי להשתמש במונחים "גזע" ו"גזענות"? האם לגיטימיות זו משתנה מחברה לחברה? האם נחוץ זיהוי מקדים של "גזע" או של מסמנים ביולוגיים אחרים (למשל צבע עור) כדי לדבר על גזענות? מהם מנגנוני ההגזעה הדומיננטיים?

### יחסי הגומלין בין "גזע", "הגזעה" ו"גזענות"

"גזע" הוא קטגוריה מושגית שמסמניה אינם קבועים והם נעים בין שתי קוסמולוגיות מובחנות כביכול: טבע (גנטיקה, ביולוגיה) ותרבות (אנתרופולוגיה, משפט, חברה, תיאולוגיה, פוליטיקה). כפי שנראה בהמשך, שתי הקוסמולוגיות הללו אינן מוציאות זו את זו, כפי שנדמה לעתים. "הגזעה" היא מהלך של סימון המבוסס על ההנחה שה"גזע" לשלל מסמניו הוא קטגוריה תרבותית לא יציבה מבחינה אמפירית ותיאורטית.<sup>20</sup>

נקודת המבט הביקורתית מבקשת לאתר מנגנונים של הגזעה, כלומר לסרטט את אופני ההבניה ההיסטוריים והפנומנולוגיים של הקטגוריה "גזע" ואת דמיונה. נקודת מבט זו באה גם לסמן את המומנטים שבהם תהליכים אלה נוצרים, מתקיימים, משתנים או מתחלפים. היא מניחה שבין "גזע" ובין המסמנים שלו ישנם יחסים מורכבים. המהלך הביקורתי העומד לפנינו הוא אפוא כפול. מצד אחד

18. תופעה דומה התרחשה בסוציולוגיה האמריקנית. ראו McKee 1993.

19. תורגם במדור "טלגרמות מחוץ לארץ", הארץ, 7.8.1963. מצוטט אצל יצחקי 2003, 31.

20. למסגרת תיאורטית המנתחת את האי-יציבות של קטגוריות אידיאולוגיות ראו Laclau 1980.

הוא מבקש להכיר בעובדה ש"גזע" לשלל מסמניו הוא מושג מדומיין, אך בה בעת הוא בעל משמעות ממשית ואמיתית. מצד אחר הוא מבקש לפרק את ההבניה הגזעית ולהצביע על האופנים שבהם היא מתארגנת, וכן להראות שאין ל"גזע" היסטוריה יציבה ורציפה. לכן הנחת העבודה שלנו היא שכל דיון במושג "גזע" מותנה בתוכנה ש"גזע" ו"הגזעה" קשורים בטבורם זה לזה.<sup>21</sup>

ההגזעה מתממשת בשדות סוציולוגיים ותרבותיים מגוונים, בעיקר בתהליכים היסטוריים (Miles 1994). מעמד, למשל, הוא שדה מובהק של הגזעה. ה"שחור" של קבוצות מסוימות, דוגמת האירים והאיטלקים בארצות הברית, הולבן או "טוהר" מסמניו כאשר קבוצות אלו התקבלו אל קבוצת הרוב הלבנה. כאשר למהומות שקמו בפריז ובפרבריה בנובמבר 2005, נשמעה מפי פרשנים הטענה כי הן נושאות אופי מעמדי וחברתי מובהק. אלא שאיש מן הפרשנים לא יכול היה להתעלם מן העובדה שההתקוממות המעמדית היתה צבועה בצבע גזעי של מהגרים שמקורם בעיקר באפריקה ובאיים הקריביים, המכונים "יוצאי הגירה" בשפת הגזענות החדשה באירופה. כך מועתק הסימון הגזעי אל המעמד ולהפך: מקומם הנחות של המהגרים במבנה החברתי מוצדק בנחיתותם התרבותית-הגזעית. רוצה לומר, בפרקטיקה החברתית גזע ומעמד מכוננים זה את זה אהדדי (Jones 1971; Wilson 1990).

גם מגדר ומיניות הם שדות מובהקים של הגזעה. דניס תומפסון טוענת שאי אפשר להבין את הקשר בין גזע, הגזעה וגזענות מבלי להבין את ההיסטוריה של הפטריארכליות הגברית ואת עוצמתה האידיאולוגית של המיניות הגברית (Thompson 2001). גם אן לורה סטולר (ראו בספר זה) מראה כיצד צאצאיהם של "זוגות מעורבים" (גברים לבנים ונשים חומות) מן הקולוניות, תופעה המכונה *métissage*, יצרו "ספר פנימי" במטרופולין. "הספר הפנימי" איים הן על "טוהר הגזע" הן על אחדותה של הלאומיות האירופית. המשפחה, המיניות ואופייה של האשה נעשו אובייקטים של הביר-פוליטיקה, שתכליתה עיצוב וייצוב הרמה המוסרית של הגזע הלבן. סטולר מספרת עוד כי נשים הולנדיות נשלחו אל הקולוניות כדי להגן בגופן ובמיניותן על טוהר הגזע הלבן (שם). גם הצאצאים ההיברידיים של המגע האסור בין "לבנים" ל"חומות" הוצבו במרכזו של פרויקט של תרבות, משפט ופוליטיקה, שגבולותיו התארגנו על ציר המגדר מחדש את הקשר בין גזע, מגדר, מיניות ומעמד (Stoler 1997b; 2002).

מה טיבו של הקשר בין גזע לגזענות? האם כל הגזעה מובילה בהכרח לגזענות? על פי האינסטינקט נשיב על שאלה זו בחיוב, כלומר נניח קשר חד-חד-ערכי (והדדי) בין השתיים, הן במישור המושגי והן במישור הפרקטי. אינסטינקט זה מציע כי אמנם אפשר במקרים מסוימים לנתח את המושג "גזע" מבלי ליפול למלכודת של גזענות, אך אי-אפשר למיין את המין האנושי לקבוצות גזעיות מבלי

21. לדיונים בנושא הגזעה ראו Miles 1989; Small 1994. לטיפולוגיה של מסמנים ומסומנים של "גזע" ראו Goldberg 1992.

להניח הנחות גזעניות.<sup>22</sup> מוסה מספק לאינסטינקט זה תימוכין כבדי משקל. לטענתו, הפילוסופיה של הנאורות, שבמסגרתה נתפסה התבונה האנושית כאמצעי לחשיפת מהות הטבע והאדם, היתה קשורה בטבורה לתפיסות דתיות ואסתטיות שהצמיחו באופן בלתי נמנע את הגזענות בעת החדשה (Mosse 1985b, 1-16; ראו בעברית מוסה [1978] 1989). בבסיסם של מאמצים אלו עמד "ניסיון רדיקלי להגדיר את מקומו של האדם בטבע", שהיה כרוך בפיתוח טקסונומיה של המין האנושי. אולם היות שהחקירה המדעית של המאה ה-18 היתה טעונה בערכים דתיים ואסתטיים, בטקסונומיה זו לא נפקד מקומם של אלוהים, של הדת ושל האסתטיקה. וכך, המחקר המדעי עסק במיון הגזעים האנושיים "בהתאם למקומם בטבע",<sup>23</sup> ואילו ערכי הדת והאסתטיקה סיפקו את אמות המידה שלאורך התארגנה היררכיה של קבוצות שונות של בני אדם (גזעים). לדברי מוסה, פעולות אלו לא היו נפרדות זו מזו אלא הותכו זו בזו והתמזגו לכלל יחידה אורגנית אחת.

המסקנה המתבקשת אפוא היא שפעולת ההגזעה – מיון בני אנוש לגזעים שונים – אינה יכולה להיות מנותקת מצמיחת הגזענות. גם הקינג טוען כי בהקשר ההיסטורי המערבי, שבו צמח פרויקט המיון של המין האנושי לקבוצות המשנה ה"גזעיות" שלו, אין להפריד בין מיון של גזעים ובין שיפוט ערכי שלהם. לדבריו, "מיון גזעי הוא שיפוט" (Hacking 2005, 109). הוא קובע כי מלכתחילה ניצב בבסיס המיון הגזעי האירופי, ובבסיס השיפוט של היופי האנושי, רכיב השוואתי רב עוצמה, באופן שמבנה את הלובן כקרוב ביותר ליופי המושלם (שם). עמדתם של מוסה ושל הקינג זוכה לגיבוי היסטורי מוצק בהתפתחותו של מה שמכונה "המיתוס הארי" או "הגילוי הארי". פילולוגים אירופים – למשל רנן, הרדר ופיכטה – גילו בראשית המאה ה-19, באמצעות הסנסקריט, את העמים ה"הודו-אירופיים" והנגידו אותם לעמים ה"שמיים" (אולנדר 1999). הראשונים נתפסו כדינמיים ופוליטיאטיים, והאחרונים כמקובעים ונחותים. המיתוס הארי היה מרכזי לא רק בגרמניה אלא גם בצרפת של גובינאו (Gobineau) וכן בבריטניה ובארצות הברית בסוף המאה ה-19 (Toynbee 1948).

התפתחותה של החשיבה הגזעית היתה קשורה לעידן הקולוניאלי והאימפריאלי המודרני, והיא אפיינה במידה רבה את העולם המערבי ואת יחסיו עם עולמות אחרים. חשיבה זו מצביעה על קשר חד-משמעי בין גזע לגזענות. החברות האתנולוגיות הראשונות הוקמו באירופה בד בבד עם הכיבושים הקולוניאליים ועם התפתחות תודעת הגזע אל מול הקבוצות המוגזעות במושבות הקולוניאליות

22. אף על פי כן נעשים ניסיונות לערוך ניתוח מושגי של "גזע" המנתק אותו מן המושג "גזענות". ראו למשל Hardimon 2003.

23. אחד מכיווני החקירה היה לשחזר את "שלשלת ההוויה הגדולה" (the great chain of being), כלומר למקם את האדם ביצירה האלוהית ולהציע מיפוי של הגזע האנושי אשר לא יסתכם במיון אופקי – סיווגם של בני האדם לגזעים שונים – אלא יציע גם מיון אנכי, שיאפשר את איתור החוליה החסרה בין האדם (הלבן) ובין היצורים המפותחים פחות. המיון האנכי היה כרוך בהכרח בכינון של היררכיות גזעניות (Mosse 1985, 15).

(Mosse 1985, 12; Stoler 1995a; 1997); האפרטהייד בדרום אפריקה היה דפוס של גזענות מוסדית (institutional racism), גזענות המעוגנת בחוקי המדינה ובפוליטיקה שלה; ואילו בארצות הברית גזענות מוסדית כלפי אפרו-אמריקנים התבטאה בין השאר בחוקים נגד נישואים בין-גזעיים, שנותרו בעינם זמן רב לאחר ביטול העבדות (Koshy 2004).

בבריטניה, תנועת האיגניקה היתה בראשיתה תנועה רפורמיסטית שפעלה על פי אמות מידה מעמדיות, שבבסיסן מורפולוגיה גזעית פנים-אירופית.<sup>24</sup> היא התפתחה בעיקר בהשראת חוקי העניים, התיאוריה המלתוסיאנית והמהפכה התעשייתית באנגליה. "האימפריאליזם החברתי", דהיינו הניסיון לשלב את מעמד הפועלים בשיטה האימפריאלית, הרחיב את הלגיטימיות של התנועה האיגנית, ואילו תנועה זו סיפקה בתורה הצדקה לאימפריאליזם הבריטי (Semmel 1968).

המיניות והנשיות הוגדרו כיעדים מרכזיים ברפורמה זו. קרל פירסון, תלמידו וממשיך דרכו של אבי התנועה האיגנית פרנסיס גלטון, גרס למשל כי אינסטינקט מיני מפותח הוא תנאי לעמידות הגזע, והמחיר שיש לשלם בעבור עמידותו של הגזע הוא שעבודן של הנשים. הוא גם תמך בכיבושים טריטוריאליים אשר יספקו מרחבים חדשים שבהם האדם הלבן יוכל לממש את פריזם של הכשירים ולהגדיל בכך את עוצמתה של האימפריה הלבנה.

איום "הזיהום הגזעי" שנוצר במושבות הקולוניאליות עקב הולדתם של צאצאים מעורבים הוביל לפרויקט של רפורמה מוסרית. המסמן הגזעי נצרב אל היחסים המעמדיים והמגדריים, מתוך ניסוח הקשר הרצוי בין תרבות אירופית ובין התאמה תרבותית. לאחר מכן התרחבה תנועת האיגניקה ופעלה למניעת הגירה של "בני גזעים נחותים" לאירופה. היא הטיפה להשבחת הגזע באמצעות עיקורם של מי שהוגדרו רפי שכל, של מי שסבלו ממחלות תורשתיות, של נכים, של פושעים, של זונות ושל הומוסקסואלים. ויליאם שוקלי, ממציא הטרנזיסטור, הציע בשנות השמונים של המאה ה-20, ברוח האידיאולוגיה של השבחת הגזע, להקים בנק זרע של זוכי פרס נובל שינוהל על ידי ביוורקטיה ממשלתית.

למובילי תנועת האיגניקה בבריטניה, ובהם הרברט ספנסר, היו חסידים רבים בארצות הברית (Ordovery 2003). אחד מהם הוא ויליאם גרהם סאמנר, שהיה סגן נשיא האגודה הסוציולוגית האמריקנית. סאמנר הצדיק את השתלטותם של קפיטליסטים אמריקנים על הכלכלה ועל הפוליטיקה במאה ה-19 בעזרת שימוש בדרוויניזם חברתי ובהיררכיות גזעיות ודתיות (Shenhav 1999).

מן הראוי להזכיר כי אל מול הדוגמאות האלה, הגורסות קשר ישיר בין פרקטיקות של הגזעה לבין גזענות, יש המבקשים להזהיר מפני מעבר הכרחי ומהיר מהגזעה לגזענות או מפני קריאה טלאולוגית של ההיסטוריה, שלפיה אירועים מוקדמים מובילים בהכרח ובתהליך בלתי נמנע לקטסטרופות מאוחרות

24. אנו מבקשים להדגיש שאין קטגוריה מעמדית שאינה מוגזעת או ממוגדרת, דהיינו מעמד, גזע ומגדר תמיד כרוכים זה בזה.

(וייס 2002, 138; Miles 1993). כמו כן, יש הטוענים כי לפני המאה ה-18 התקיים דיון נרחב בגזע מבלי שנעשו בו שימושים גזעניים.<sup>25</sup> מישל פוקו מסביר כי "שיח של זכויות", שהתפתח באירופה מאז תומס הובס, משמש כסוי ל"שיח של מלחמה" בין קבוצות גזע באירופה – סקסונים, קלטים, נורמנים, גאלים, פרנקים וכן הלאה (Foucault 2003).<sup>26</sup> בתיאור המציאות החברתית לפני המאה ה-19 פוקו משתמש במושג "גזע" באופן ניטרלי, ללא המשמעויות שהוענקו לו מאז המאה ה-19, לזיהוי קבוצה בעלת היסטוריה (ולפעמים גם גיאוגרפיה) משותפת (שם). הדיונים על גזע נערכו בעיקר בתחום האנתרופולוגיה הפיזית, דיסציפלינה שנעשתה פופולרית באמצע המאה ה-19 ושאיבדה את מעמדה לפני מלחמת העולם השנייה ומיד אחריה (Barkan 1992).<sup>27</sup> אלעזר ברקן השווה בין ביולוגיה לאנתרופולוגיה בארצות הברית ובאנגליה, והוא הראה שבסוף המאה ה-19 ההבחנות המדעיות בין גזעים נתפסו כעובדה קיימת, בעלת זיקה לגיאוגרפיה, לדת, למעמד ולצבע. פרנץ בועז – אנתרופולוג יהודי יוצא גרמניה שכתב וחקר בארצות הברית – אמנם יצא נגד תפיסות גזעניות וטען להשתנותן של קבוצות בתהליך ההגירה, אולם בה בעת הוא הניח שקיימת קטגוריה "טבעית" של גזע (Boas 1911).<sup>28</sup> גם זיגמונט באומן מסתייג מדטרמיניזם היסטורי ומהסברים טלאולוגיים (Bauman 1989). כמו מוסה, הוא מזהה זיקה עמוקה בין המודרניות (המאופיינת בין היתר בתשוקה לטקסונומיה של המין האנושי וברציונליות אינסטרומנטלית) ובין צמיחת הגזענות על תוצאותיה הרות האסון. עם זאת, באומן מסתייג מזיהוי של קשר סיבתי חד-חד-ערכי בין מודרניות לגזענות. לדעתו אמנם המודרניות היא תנאי הכרחי לצמיחת הגזענות, אך היא לא דווקא מובילה אליה.<sup>29</sup>

25. לסקירה של שיח הגזע מן העת העתיקה ועד ימינו ראו Greenwood 1984.
26. בהקשר הישראלי-הפלסטיני ניתן לשאול אם מה שמכונה "השיח הדמוגרפי" הוא שיח של זכויות או שיח של מלחמה. רבים מן הדוברים היהודים המזוהרים מן "השד הדמוגרפי" מנתחים את המצב במסגרת שיח של מלחמה, שבמרכזו הצורך להגן על יהודיותו של המרחב הישראלי גם במחיר "השעייתה של הדמוקרטיה מפני הדמוגרפיה", כפי שטען שלמה גזית בכנס הרצליה הראשון בשנת 2000. אחרים, לעומת זאת, כמו אנשי ארגון עדאלה, מחזיקים בשיח של זכויות ומצביעים על הגורם הגזעני הטמון בשיח הדמוגרפי.
27. לדיון במושג "גזע" באנתרופולוגיה הפיזית ראו Cartmill 1998.
28. מחקר משווה שערך בועז בקרב שני דורות של מהגרים בניו-יורק מצא שלמבנה הגולגולת אין קשר מובהק לתופעות חברתיות ותרבותיות. עם זאת, יש להיזהר מאימוצה של טענה הגורסת כי מחקר של בועז הוא מחקר אנתרופולוגי נאור שהקדים את זמנו. בועז, כפי שטוענת למשל יפעת וייס, "לא שלל את מושגי הגזע אלא הכפיף אותם להשפעות סביבתיות" (וייס 2002, 142). בועז הסביר כי אמנם גודל מוחם של הגזעים השחורים הוא בממוצע כמחצית מגודל מוחם של הלבנים, אולם אין לכך השפעה של ממש (Barkan 1992, 86). לאחר מלחמת העולם הראשונה חלה ירידה בשימוש בקטגוריה "גזע" (בצידוקים בעלי אופי "מדעי" בעיקר, אם כי גם מוסרי), בעיקר באנתרופולוגיה התרבותית בארצות הברית.
29. לדיון בנושא זה ראו למשל Clarke 2003, 47; Rattansi 1994, 48-52.

יש לשים לב לעובדה שלעתים פעולת הסימון הגזעי נובעת מדינמיקות מנוגדות. מצד אחד היא מבטאת פנטזיות של הפרדה (סגרגציה) על בסיס גזעי ("הפרויקט התרבותי"), ומצד אחר היא נובעת מרצון להכלה על בסיס גזעי ("הפרויקט הלאומי"). ביטוי מובהק של המוטיבציה להכלה הוא ההבניה האתנו-לאומית, שבה השתייכות גזעית משמשת הצדקה אטוויסטית להשתייכות לקבוצות לאום. בדמיון של העבר הלאומי, ובהבניה של קטגוריות גזע הכרוכה בפעולה זו, משתתפים אתנולוגים, ארכיאולוגים, היסטוריונים, אנתרופולוגים, ואף ביולוגים ורופאים. ג'ון אפרון, למשל, מראה שבמאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20 היהודים הוגדרו כגזע, ושרופאים ואנתרופולוגים יהודים השתתפו בקידום מדע הגזע באירופה (Efron 1994).<sup>30</sup> גם מיצ'ל הארט מראה שהפרשנות המוגזעת של ההיסטוריה לא היתה נחלתם של אנטישמים בלבד אלא גם של רופאים ואנתרופולוגים יהודים, שלקחו חלק פעיל בשיח המוגזע על הגוף באירופה של תחילת המאה ה-20 (Hart 1999). בדומה לכך, יפעת וייס (2002) מצביעה על המטפורות הביולוגיסטיות שהציונות בראשיתה השתמשה בהן, בעיקר "קרבת הדם" כרכיב מרכזי בגנאלוגיה הלאומית.<sup>31</sup>

המצאת הגנאלוגיה הלאומית והלאמת המרחב הפוליטי התארגנו מאז המאה ה-19 סביב קטגוריות מגדריות מוגזעות (Yuval-Davis 1998; Pierson 2000). קטגוריות אלו סיפקו חלק ניכר מהפרטואר הסימבולי שקבוצות לאומיות השתמשו בו לשם הגזעה עצמית ולשם הגזעה של הקבוצות שהוצאו אל מחוץ לגבולות הקולקטיב הלאומי. כך לדוגמה "ההתעוררות הלאומית" נתפסת כתהליך שבו הישות הלאומית מצליחה להתגבר על איכויות "נשיות" – כגון פסיביות, חולשה, פחדנות ותלותיות – ולגלות את זהותה האותנטית המדומיינת

30. הפיזור הגיאוגרפי והתרבותי של יהודים באירופה ומחוצה לה (וקימם של "יהודים שחורים" ו"יהודים לבנים") שימש למדעני הגזע משתנה בלתי תלוי עיקרי לבחינת הקשר בין תורשה לסביבה. מעניין לציין כי אנציקלופדיה *יודאיקה* דוחה את סיווגם של היהודים כגזע, אבל אינה דוחה את קיומה של הקטגוריה "גזע" (Kaplan 2003, 80-81).

31. המוטיבציות המנוגדות באות לידי ביטוי בולט באופן שבו הרב-תרבותיות מומשגת על ידי הימין החדש באירופה. הימין החדש בצרפת, שאלן בנואה (Benoist) הוא אחד מנציגיו הבולטים, קורא לרב-תרבותיות אוניברסלית שתתבסס על טוהר אתני ועל הפרדה גזעית בין אירופים ללא אירופים. לטענתו, האימפריאליזם הכלכלי – שהבירוקרטים בבריסל והקפיטליזם האמריקני מבטאים אותו בצורה המובהקת ביותר – הוא המאיץ של הגירת עבודה, כשם שהאימפריאליזם של המאה ה-19 היה המאיץ של אידיאולוגיות מטמיעות של ה"אחרים" באירופה (Spektorowsky 2000; 2003). לכאורה עמדה זו מאפשרת הפרדה לא על בסיס של גזענות לאומנית אלא על בסיס של הבדל "חיובי". מעבר זה מאופיין לעתים כמעבר מ"אתנופוביה" ל"אתנופיליה". למשל, הימין בבריטניה מאדיר את "התרבות הבריטית" במקום להגדיר את הקטגוריות הגזעיות של האחרים באופן היררכי (ראו למשל Dummett 1973). הימין באירופה גם מציע שחזור של העבר התרבותי של הקלטים, של הגרמנים, או של קבוצות ילידיות באמריקה הלטינית.

באמצעות איכויות "גבריות" – כגון עצמאות, אומץ, חוסן והיעדר פחד.<sup>32</sup> תהליכי ההגזעה באמצעות מסמנים מגדריים מתבטאים גם ביצירת הבחנות בתוך הקולקטיב הלאומי עצמו. היותה של הלאומיות תופעה ממוגדרת באופייה מתבטא הן באופן שבו קבוצות אתניות (הנושאות בין היתר תכונות "נשיות") נדחקות אל שולי הקולקטיב הלאומי והן באופן שבו הנשים עצמן נדחקות אליו. אחת התוצאות של תהליכי כינון אלו היא הדרת הנשים מן החיים הפוליטיים וקיבוען במעמד מעין-גזעי נחות.

אך קיבוע זה של הנשים במדינת הלאום אינו חד-ממדי. סילביה וולבי (Walby 1992) וקמרון מקרתי (MaCarthy 1990) מצביעות על ההטרונגויות החברתית הייחודית – המאפיינת כל חברה וחברה והמורכבת ממסמנים גזעיים, אתניים ותרבותיים – אשר אינה מאפשרת לדבר על תהליכי "הגזעה" אחידים של נשים. גברים ונשים, השייכים לקבוצות "גזעיות" שונות, חווים מה שמקרתי מכנה "אסינכרוניזם" (asynchronies), היינו חוויות דיפרנציאליות בתהליכי כינון הזהויות המגדריות שלהם, המתבססות על "שונותם הגזעית" (Yuval-Davis 1997, 8). שתי דוגמאות ממחישות את האופן שבו מגדר וגזע מאורגנים בתוך "הקהילה הלאומית" באופן שאינו ניתן להתרה: האחת, בסוף המאה ה-19 התארגנו רופאים בארצות הברית במסגרת שיח אשר גרס שהפלות פוגעות בעוצמתה של האומה האמריקנית בשל סירובן של נשים לשמש אימהות. אלא שפוליטיקת ההפלות לא היתה רק מגדרית אלא גם מוגזעת, משום שהיא ביקשה לשמר את הדומיננטיות האנגלית-סקסית של האומה האמריקנית הלבנה, לא רק אל מול השחורים אלא גם אל מול אוכלוסיות לבנות מוגזעות (Beisel and Kay 2004). האחרת, במחקר גנטי שערך חיים שיבא בישראל בשנות החמישים של המאה ה-20 – שעלה ממנו כי סרטן השד שכיח בקרב נשים אשכנזיות פי חמישה ממה שהוא שכיח אצל נשים מזרחיות – ישנן שתי פעולות של הגזעה. האחת היא פעולה של הפרדה, הגזרת גזרה גנטית שונה למזרחים ולאשכנזים, והאחרת היא פעולה של הכלה, שכן שיבא ביקש לדמיין את הלאומיות היהודית – מה שניתן לכנות בעקבות אולריך בק "לאומיות מתודולוגית" (methodological nationalism) – באמצעות המחקר הגנטי.

32. Lake 2000, 159; Pierson 2000; Wenk 2000, 69. לאמביוולנטיות הכרוכה באופן שבו איכויות "נשיות" מקבלות ביטוי בהגזעה של הקולקטיב הלאומי ביטוי מרתק בציונות. הוגים ציונים רבים הפנימו דימויים אנטישמיים וגזעניים שרווחו במדינות רבות באירופה נגד יהודים, דימויים שבאו לביטוי בתהליכי ההלאמה העצמית של היהודים באירופה (Mosse 1985; Miles 1993; 1994). דימויים אלו נשאו חותם מגדרי שלילי, כלומר הם נתפסו כאיכויות נשיות שליליות. לפיכך גם אידיאולוגים ציונים, בהפנימם דימויים אנטישמיים אלו, ראו בהתעוררות הלאומית היהודית תהליך המוביל ל"גבריות", כלומר להתגברות על התכונות ה"נשיות" שנרכשו בשנות הגלות הארוכות. כפי שדניאל בוירין מציין, ההפנמה של דימויים אנטישמיים היתה ברורה במיוחד אצל תאודור הרצל. הרצל ביקש להתגבר על האנטישמיות באמצעות מיגור סיבותיה – שימת קץ לגלות ובניית מדינה יהודית עצמאית שבה ישוחרר הגבר היהודי הגלותי מ"רפיסותו הנשית" (בוירין 2004, 373; ראו גם רם וידגר בספר זה).

נשוב אל האינסטינקט המדריך אותנו. אנו גורסים כי גם אם במאה ה-18 ובחלק מן המאה ה-19 היה אפשר לדבר על גזע בלי ההשלכות הגזעניות הכרוכות בכך – למשל כקבוצת זיהוי או כקבוצה סטטיסטית (Hacking 2005) – כיום אי-אפשר לדבר על גזע באופן ניטרלי. כל דיון מוגזע מוביל לגזענות (Goldberg 1992), וכל שימוש במונח "גזע" גורר אחריו את שובל העבר ואת ההשלכות הגזעניות שלו. רוח הרפאים של העבר תרחף תמיד, במידה זו או אחרת ובנסיבות אלו או אחרות, מעל לכל שימוש במונח "גזע אנושי".

אפשר לומר שכל דיון ב"גזע", אם הוא לא מוביל לגזענות הרי לכל הפחות הוא מוביל לדיון בעל היבטים גזעניים. הדוגמה שלהלן מראה כיצד הדיון המדעי ב"גזע" גולש אל הדיון בגזענות: בסיומו של תהליך ארוך של התלבטות המליץ צוות מייעץ למינהל התרופות והמזון האמריקני (FDA) לאשר תרופה לאי-ספיקת לב המיועדת באופן ספציפי לאפרו-אמריקנים. ב-19 ביוני 2005 פרסם "ניו-יורק טיימס" מאמר מערכת ביקורתי שבו נטען ש"אחת הבעיות עם התרופה החדשה היא שגזע הוא קטגוריה בעייתית, ולא ברור אם אפשר לבסס עליה פיתוח של טיפולים רפואיים". זאת ועוד, קובע מאמר המערכת בנימה צדקנית, "הסכנה היא שכאשר ניסויים בתרופות אחרות יצביעו על יעילותן בקבוצות אוכלוסיה מוגדרות, היצרניות לא יעמדו בפיתוי וינסו להפוך אותן לתרופות גזעיות במקום להשקיע מאמצים בפיתוח טיפולים לכלל האוכלוסייה"<sup>33</sup>. התביעה הזאת לאוניברסליות מכחישה את המורפולוגיה הגזעית שהסוציולוגיה והפרקטיקה החברתית בארצות הברית מושתתות עליה, ובעיקר את ההטיה הגזעית הקיימת ממילא בפיתוח תרופות בארצות הברית, ומציגה את מה שמתאים בעיקר לאוכלוסייה הלבנה כ"כלל האוכלוסייה".

דוגמה נוספת מדגימה ביתר שאת את המדרון החלקלק המוביל מדיון מחקר בגזע לגזענות. ביוני 2005 דיווח "ניו-יורק טיימס" כי קבוצה של חוקרים מאוניברסיטת יוטה שבארצות הברית זיהתה "גנים אשכנזיים" הקשורים ("מתאמים מסדר ראשון", בשפת הסטטיסטיקה) למחלות אשכנזיות טיפוסיות וגם לאינטליגנציה (Wade 2005a). החוקרים מסבירים שבמשך כמה מאות שנים היו ליהודי אירופה עיסוקים ותפקידים תובעניים מבחינה אינטלקטואלית והללו גרמו להעצמת האינטליגנציה של בני הקהילות האלה (כך!). לטענת החוקרים, בזכות המוטציות הגנטיות, היהודים האשכנזים, ששיעורם כ-3% מן האוכלוסייה בארצות הברית, זכו בכ-27% מפרסי נובל, פי תשעה ממספר הזוכים באוכלוסייה הכללית. המחלות הגנטיות של יהודי אשכנז, למשל טיי-זקס, הן תוצר לוואי של אותם גנים שהשביחו את האינטליגנציה. כדאי לשים לב לשני מאפיינים האחרים לתהליך ההגזעה בסיפור זה. הראשון, האופן שבו הדיון המדעי מגזיע קבוצות אוכלוסייה, והשני, הלוגיקה הטלאולוגית שהחוקרים מנמקים באמצעותה את מעשה ההגזעה. השאלה כמובן אינה אם מחלות גנטיות הן תוצר לוואי של גנים

33. הציטוט נלקח מן התרגום לעברית (ראו האדף 2005).

הקשורים לאינטליגנציה, אלא כיצד מחקר מדעי משמש מנגנון הגזעה, כלומר מבנה קבוצות על בסיס של הבחנות גזעיות הכרוכות בייחוסים גנטיים וביולוגיים. ראוי לתת את הדעת גם לעובדה שתהליך ההגזעה מתרחש במעבר החלקלק מ"ביולוגיה" ל"תרבות" ולהפך. הגנטיקה נתפסת כתוצאה אבולוציונית של נסיבות חברתיות ותרבותיות ("עיסוקים תובעניים"), ואילו התרבות מוטענת במסמנים ביולוגיים (אינטליגנציה, מחלות תורשתיות).

אם נניח שאין בנמצא דיון ניטרלי בגזע, וכי קשה לקיים דיון "מדעי" מן הסוג הזה בלי שבקע תרחף רוח הרפאים של העבר, תהליך ההגזעה הזה גורר אחריו שובל ארוך של קונוטציות, הבניות וציוויים (אימפרטיבים) פוליטיים ותרבותיים. הגזעה זו מספקת את חומרי הגלם להבניות גזעניות או לקביעת עליונות של קבוצה אחת על קבוצה אחרת. בישראל נשמעות אמירות מפורשות או מרומזות, כפי שראינו, על עליונות גנטית (ובוודאי תרבותית) של יהודים אשכנזים על קבוצות אחרות – מזרחים או ערבים.

אמנם אי־אפשר לדבר על גזע ללא גזענות, אך אפשר בהחלט לדבר על גזענות ללא גזע. לשם פיתוח אפשרות זו נבקש לעמוד על סוגי המסמנים המתאימים להגדרות של גזענות.

#### גזענות ביולוגית, גזענות ללא גזע וגזענות מוסדית

במקום לנסח הגדרה אנליטית חובקת כול לגזענות, נציע הגדרות לשלושה סוגים של גזענות, הגדרות שאינן מוציאות זו את זו: גזענות ביולוגית, גזענות ללא גזע וגזענות מוסדית. אנו מבקשים לחזור ולהדגיש כי הגדרות אלו אינן כולאות את תופעת הגזענות בתבניות סגורות ונוקשות, אלא הן רגישות לעובדה שגזענות היא תופעה חמקמקה ונזילה המסרבת להיות תחומה באופן הרמטי בהמשגה אנליטית אחידה (Rattansi 1994, 53-56); או כפי שדרור משעני (2005) הגדיר זאת, הגזענות היא שיח מתוחכם המייצג את עצמו באמצעות ייתור המתמיד.

הגדרות אלו מקבלות את קווי המתאר העיקריים שלהן משלוש הנחות משלימות. ראשית, ההנחה שהגזעה של קבוצות חברתיות נעשית באמצעות מסמנים ביולוגיים, סוציו־ביולוגיים או תרבותיים;<sup>34</sup> שנית, ההנחה שיש הבדלים גזעיים המאפשרים לכונן היררכיה בין גזעים, מה שמתבטא למשל בגזענות ביולוגית, ומנגד שיש שלילה לכאורה של הבדלים כאלה, מה שמתבטא למשל בגזענות ללא גזע; שלישית, ההנחה שהגזענות מתמסדת בפרקטיקות רשמיות וחקוקיות רבות ומגוונות. הנחות אלו הן בעייתיות כשהן לעצמן ואנו משתמשים בהן כאן רק ככלי אנליטי – לשם פירוקן. למשל, ההבחנה בין גזענות ביולוגית

34. נבהיר שוב: לדידנו מסמנים ביולוגיים הם במידה מסוימת הבניות תרבותיות. ההבדל בין מסמנים ביולוגיים למסמנים תרבותיים קשור לעולם התוכן שהדימויים לקוחים ממנו.

לגזענות לא ביולוגית עשויה להיות מטעה, הן משום שחפירה גנאלוגית בכל סוג של גזענות תוביל אותנו, אם נרצה ואם לא נרצה, למסמנים ביולוגיים, הן משום שגם הביולוגיה היא מסמן תרבותי.

גזענות ביולוגית. ביולוגיה היא המסמן המובהק ביותר של גזענות. תהליך ההגזעה על בסיס ביולוגי מייצר שיח ומערך של אמונות המניחים שבין קבוצות יש הבדלים מולדים שאינם ניתנים לשינוי, היינו שקבוצות מאופיינות ב"תכונות בלתי הפיכות". על פי רוב הגזענות הביולוגית מתבססת על מסמנים פיזיים, כגון צבע העור, סוג השיער, מבנה גוף ופנים או מבטא. גזענות ביולוגית באה לידי ביטוי בכמה אופנים. היא עשויה להתבטא בדעות קדומות המייחסות אינטליגנציה גבוהה, מוטיבציה וחוסן מוסרי לקבוצות אחדות – וכישורים קוגניטיביים ירודים, עצלות ורפיון מוסרי לקבוצות אחרות; היא גם עשויה להתבטא ברגשי אהבה, חיבה, כבוד והערכה כלפי קבוצות אחדות, וברגשי שנאה ובוז כלפי קבוצות אחרות. לעתים אנו עדים לדבר והיפוכו. למשל, חיבה המובעת כלפי קבוצות אוכלוסייה מוחלשות בכוחה להעצים את ההבחנות הגזעיות ("אני אוהב עור שחור" או "שחור הוא יפה"); לבסוף, הגזענות הביולוגית עשויה להתבטא בפעולות מיטיבות, מוסדיות ולא מוסדיות, כלפי קבוצות אחדות, ובפעולות עוינות ומפלות כלפי קבוצות אחרות.

הגזענות הביולוגית מניחה שיש הבדלים בין קבוצות ביכולות המנטליות, וכי הם באים לביטוי בהבדלים חזותיים. הגזענות הנאצית, משטר האפרטהייד בדרום אפריקה ומוסד העבדות בארצות הברית מספקים את הדוגמאות המוסדיות המוכרות ביותר לגזענות בוטה זו. מערך האמונות המנחה את הגזענות הביולוגית מתורגם לפרקטיקות רשמיות ולא רשמיות שיש בהן פגיעה חמורה בזכויות האדם של הקבוצות המוגזעות ובזכויות הפוליטיות הכלכליות והתרבותיות שלהן. הפגיעה בקבוצות אלו עשויה להיות חמורה וקיצונית עד כדי טיהור אתני ורצח עם. לדוגמה, לא מעט חוקרים פוסטקולוניאליים (למשל וייס בספר זה) מוצאים קשר ישיר בין ההיסטוריה הגרמנית הקולוניאלית באפריקה לבין המדיניות הנאצית, הן באשר לעיגון המדיניות הגזעית בחקיקה הן באשר להשמדת גזעים "נחותים" (למשל Madley 2005).

צבע עור הוא אחד המסמנים השכיחים והמוכרים ביותר של ההגזעה הביולוגית. בחברות רבות ישנה התייחסות מהותנית לצבע ולתכונות המיוחסות לו. לדוגמה, כשמדברים בארצות הברית על גזע, מדברים בעיקר על "שחורים" ועל "לבנים". רוב המחקרים הסוציולוגיים מסבירים הבדלים חברתיים "בין-גזעיים" על סמך הבדלים בצבע העור (ועל סמך משתנים שיש להם מתאם אליו), ובכך הם מנכיחים מחדש את הצבע. ראפיקציות אלו נעשות בקביעות גם על ידי המדינה, באמצעות הפרקטיקות הביורוקרטיות של מוסדותיה.

מן הראוי להזכיר שצבע הוא קטגוריה לא יציבה ולא חד-משמעית הנקראת ומפורשת בצורה שונה בהקשרים שונים – בניגוד לשיח המדעי הרואה בצבע קטגוריה אובייקטיבית. בפרסקו המפורסם של מיכלאנג'לו בקפלה הסיסטינית

בוותיקן דמותו של נוח מסמלת את ישו בהיר העור, וצבע עורם של היהודים הוא כהה. צבע העור מתפרש אפוא על פי ההקשר הפוליטי, הכלכלי והתרבותי של העולם המפרש (פיק־חמו 2005). היהודים, האיטלקים (Gilman 1991; Brodtkin 1998) ובמיוחד האירים (Ignatiev 1995) נתפסו כשחורים בארצות הברית בתחילת המאה ה-20. האנגלוסקסים ראו באירים פראים, עצלנים, לא רציונלים, צאצאים של גזע קלטי נחות (Jacobson 1998). השחורות של האירים הועצמה בשל הקשרים המעמדיים בין אפריקנים-אמריקנים ובין אירים-אמריקנים ובשל דתם הקתולית, שהיתה מסמך נוסף של נחיתותם. בשלב מסוים אף הומצאה קטגוריה גזעית חדשה של "אירים פרוטסטנטים" כדי להבחין בינם לבין המהגרים הקתולים הרבים. במאה ה-20 "הולבנו" האירים, האיטלקים והיהודים בתרבות האמריקנית, אולם תהליכי ההלבנה האלה פסחו על "השחורים", האפרו-אמריקנים. יתר על כן, משנות השלושים ואילך אנו מוצאים בספרות הסוציולוגית האמריקנית הבחנה ברורה בין "אתניות" ל"גזע": "אתניות" שימשה לסימון ההבדל התרבותי בקרב הלבנים ולטשטוש ההיסטוריה ה"גזעית" שלהם (McKee 1993; Beisel and Kay 2004). הבחנה זו בין "גזע" ל"אתניות" מקבילה למעבר מאנתרופולוגיה פיזית לאנתרופולוגיה תרבותית,<sup>35</sup> וקשורה להבחנה בין "גזענות ביולוגית" ל"גזענות ללא גזע". אפשר לומר כי משנות השלושים ואילך שימשה האתניות לריכוך הקטגוריה הגזעית בתחום הסוציולוגיה. אולם תנועה זו בין הקטגוריות (גזע-אתניות) לא לוותה בזניחתן של תפיסות גזעניות על "שחורים" ועל "מיעוטים גזעיים" אחרים (McKee 1993).

התשובה על השאלה למה לא הולבנו האפרו-אמריקנים אינה טמונה רק בצבע עורם. היא טמונה בגזענות, במבנה המעמדי-המגדרי ובתפיסת הלובן האמריקנית. פרנץ פאנון (2004) ניסח את המסמך הפוליטי המובהק ביותר אולי של הצבע השחור. הוא מתאר בו את המלכוד בין התנגדותו לראייה המהותנית של הצבע מצד אחד (ראייה שאפיינה את מנהיגי תנועת הנגריטוד),<sup>36</sup> ובין היות הצבע מטפיזיקה שבתוכה כלוא השחור מצד אחר. עם זאת, יש לשים לב שהגיבור של הטקסט הפאנוני הוא גבר שחור, וכי הנמען של הטקסט הוא הגבר הלבן. האשה השחורה כמעט שאינה קיימת בו, והאשה הלבנה אינה אלא נשאת של העליונות הגזעית הלבנה (Thompson 2001).

כדי להתמודד עם גזענות המבוססת על צבע עור הציעה פוליטיקת הזהויות הליברלית את האסטרטגיה של "עיוורון צבעים" (color blind), הגורסת שמאחר שצבע עור הוא אשליה, עלינו להשמיט מן השפה כל התייחסות אליו. לעומת זאת,

35. כתב העת *American Anthropologist* הקדיש את גיליון ספטמבר 1998 לדיון ביחס בין אנתרופולוגיה פיזית לאנתרופולוגיה תרבותית בשאלת הגזע. ראו למשל Harrison 1998.  
36. Negritude ("שחורות") – תנועה תרבותית של אנשי רוח, סופרים ומשוררים שקמה בפרז. התנועה יצאה נגד הגזענות של הלבנים והדגישה את ייחודו של האפריקני, את רגישותו ואת קרבתו אל האדמה ואל הטבע. למרות הקשר הקרוב בין אנשי התנועה לבין פאנון, הלה התנגד לאופי המהותני של טענותיה.

אקטיביסטים רדיקלים גורסים שאסטרטגיה זו היא לא רק טעות בשיקול הדעת הסוציולוגי אלא היא אסטרטגיה גזענית בפני עצמה (Bonilla-Silva 2003). גם טוני מוריסון וגם פטרישה ויליאמס גרסו בהקשר זה שההתעלמות מצבע העור מטשטשת את המורפולוגיה הגזעית של החברה, וכי בחברה מוגזעת כפי שהיא כיום מאוחר מדי להתעלם משאלות של צבע. יתר על כן, אסטרטגיה זו של "עיוורון צבעים" מבוססת על "אינדיבידואליזם מתודולוגי", המעמיד במרכז הדיון את הפרט במקום את האידיאולוגיות הגזעניות או את המורפולוגיה הגזעית אשר בבסיס המבנה החברתי. טעות זו מתבטאת למשל בסקרי דעת קהל הממקמים את הפרט כנשא של גזענות. למשל, בעידן שאחרי "מהפכת" זכויות האזרח בשנות השישים בארצות הברית קשה יותר מבעבר לאתר עמדות גזעניות. אולם עמדות אלו ממוסדות כאידיאולוגיות חברתיות הנישאות באופנים חלופיים ועל ידי סוכנים חלופיים – למשל סוכני נדל"ן במקרה של סגרגציה עירונית או יועצים חינוכיים במקרה של סגרגציה בית ספרית (Bonilla-Silva 2003). ראוי אפוא לבחון משטרי הצדקה חלופיים ה"מכבסים" אידיאולוגיות גזעניות. גם העמדה של פאנון, המובילה לתודעה מפוצלת – כפי שהציע דה בויס (Du Bois 2000) – אינה יכולה לקבל את ההתעלמות האוניברסלית מן הצבע כאפשרות לגיטימית (ראו גם מוריסון 1997).

פוליטיקת הזהויות מציעה אסטרטגיה נוספת להתמודדות עם הצבע – קריאה לדמיונה של חברה רב-גזעית (multiracial) ורב-צבעית. היא מציעה להביא את פעולת ההגזעה לכדי אבסורד ולהראות שאין בנמצא קטגוריות דיכוטומיות (שחור, לבן או צהוב) אלא רצף של אפשרויות. התומכים באסטרטגיה זו גורסים שמאחר שאי-אפשר למיין אנשים לקטגוריות דיכוטומיות, ריבוי הקטגוריות יחליש את ההיררכיה הגזעית הקיימת כיום. מקצת תומכיה של אסטרטגיה זו משתמשים בקריטריון ביולוגי של הגזעה באמצעות קשר דם (מה שקרוי hypodescent rule), המחזיר אל הזירה את ההיסטוריה הגזעית של הלובן וגורס שרוב האמריקנים הלבנים הם מקבוצות גזע מעורבות (Powell 1999). מטבע הדברים טענה זו מאמצת כמה הנחות יסוד של השיח הגזעני-ביולוגי, ובעיקר את ההיבט המהותני שבצבע. גרסה אחרת של האסטרטגיה הרב-גזעית קוראת להגדרה סובייקטיבית של גזע, לנוכח העובדה שאי-אפשר לאתר קבוצות גזעיות "טהורות". למשל, כמעט כל הנמנים עם שבט המיאמי במדינת אילינוי הם צאצאים של לבן או לבנה. ההגדרות הסובייקטיביות עוקפות לכאורה "בעיה" זו. הקושי הוא שבבסיס תביעה זו מונחת אידיאולוגיה אינדיבידואליסטית המעקרת את ההגזעה מן ההקשר הקבוצתי שלה.

בעשור האחרון שינתה הספרות הפוסטקולוניאלית את נקודת מבטה האפיסטמולוגית מן הקצה אל הקצה. היא נעה מעיסוק ב"שחור" לעיסוק ב"לובן", משני היבטים לפחות.<sup>37</sup> מצד אחד מודגשים ההיבטים המעמדיים של

37. לסקירה של מגמות הדיון בלובן ראו שנהב וחבר 2004.

תהליך ההגזעה, והלובן נתפס כקטגוריה מובהקת של הקפיטליזם האמריקני.<sup>38</sup> מצד אחר מודגשים אי-היציבות של הקטגוריה "לובן" והאופי הנסיבתי של מנגנוני ההגזעה (באבא 2004). למשל, כובשים פורטוגלים ואנגלים טענו שבאוכלוסייה הלא אירופית באפריקה יש "לבנים" (למשל הערבים) ו"שחורים". חוקרים מראים שבמקומות רבים באירופה זוהה הלובן עם הנצרות הפרוטסטנטית ולא עם צבע העור.<sup>39</sup> הספרות הפוסטקולוניאלית גם הבנתה אסימטריה אפיסטמולוגית בין "לובן" ל"שחור". ביחס לשחור היא מציעה מהלך של "מהותנות אסטרטגית", המאפשר לאחוז בחבל בשני קצותיו: לדחות את המעמד האונטולוגי של השחור וגם לאפשר יצירת זהות-נגד פוליטית. ביחס ללובן מוצע לפעול בדרך אחרת, המכונה "דה-קונסטרוקציה אסטרטגית" (Bonnett 1997). דרך זו מאפשרת גם היא לאחוז בחבל בשני קצותיו: לפרק את המהותנות של הלובן מבלי לטעון לעיוורון צבעים. במילים אחרות, לנוכח האסימטריה התרבותית והפוליטית בין שתי הקטגוריות מוצע לנקוט אסימטריה אפיסטמולוגית בפירוקן ובהרכבתן מחדש. אסימטריה זו מקבלת ביטוי בין השאר בשימוש בקטגוריה "גזע" לתיקון עוולות. דוגמה מובהקת לכך היא נקיטת "העדפה מתקנת" במוסדות חינוך או במקומות עבודה, אשר מטרתה תיקון של עיוות היסטורי (McGary 1977/8) או של אפליה מוסדית מתמשכת (Ezorsky 1991). במקרים אלו נעשה שימוש במונח "גזע" (למשל "שחורים" בארצות הברית) ליצירתה של "אפליה הפוכה" (reverse discrimination). מתנגדי השיטה הגדירו פעולות אלו פעולות גזעניות. דוגמה נוספת לאסימטריה כזאת היא קבוצת מיעוט (במובן הסוציולוגי) המגדירה עצמה "גזעית" כדי להילחם בדיכוי על בסיס גזעי ולהשיג זכויות קולקטיביות.

גזענות ללא גזע. מדובר בפרקטיקה של "גזענות חדשה" (Barker 1981a) שצמחה באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, בעת שהשימוש במונח "גזע" איבד את הלגיטימציה שלו. גזענות זו אינה מחייבת שימוש מפורש בקטגוריה "גזע" או במסמניה הביולוגיים, והיא מושתתת על ההבדלים התרבותיים בין קבוצות חברתיות. מרטין ברקר, שטבע את המונח "גזענות חדשה", מסביר שהיא שואבת את הצדקתה מן האתולוגיה (ethology) והסוציו-ביולוגיה – שצמחו כשני תחומי ידע בארצות הברית ובאנגליה בשנות השישים של המאה ה-20 (שם).<sup>40</sup> המשותף להן הוא ששתיהן מנסות להציע הסבר גנטי להתנהגות החברתית של בני אדם.

אתולוגים גורסים כי קיומן של קבוצות אתניות/תרבותיות מובהקות – לא

38. ראו במיוחד מאמריהם של Roediger and Ignatiev בכתב העת *Race Traitor: Treason to Whiteness*. ראו גם Roediger 1994.

39. Frankenberg 1993; Roediger 1994; Ignatiev 1995.

40. עם האתולוגים נמנים בין השאר קונרד לורנץ (Lorenz 1965; 1967), דזמונד מוריס (Morris 1968; 1971) ורוברט ארדרי (Ardrey 1967). עם הסוציו-ביולוגים נמנים בין השאר אדוארד וילסון (Wilson 1976) וריצ'רד דוקינס (Dawkins 1976).

גזעים מובחנים – הוא תוצאה של אינסטינקטים אוניברסליים הנוטעים בבני האדם: הנטייה של בני האנוש ליצור קבוצות השתייכות מובחנות ולחוש שהם שונים באופן עמוק מחברי קבוצות אחרות מכאן, והתוקפנות הטבועה בהם מכאן. אפשר שהנטייה האנושית ליצור קבוצות מובחנות לאו דווקא מובילה לעוינות כלפי קבוצות אחרות ולאפליה שלהן, אך התוקפנות הטבעית ודאי שהיא עושה כן. אין מדובר בתוקפנות אקראית כלפי בני אדם באשר הם, כפי שמציעה למשל התיאוריה הפסיכואנליטית, אלא בתוקפנות המתועלת באורח אינסטינקטיבי כלפי קבוצות מסוימות (למשל ה"זרים").

הסוציו-ביולוגים גם הם נותנים הסבר גנטי להתארגנות בקבוצות השתייכות. אלא שבניגוד לאתולוגים – הגורסים שאדם מודרך גנטית לקדם את האינטרסים של הקבוצה שהוא נמנה עמה – הם מצדדים באינדיבידואליזם מתודולוגי, כלומר מסבירים התנהגות של קבוצות על ידי ניתוח ברמת היחיד.<sup>41</sup>

הביקורת של ברקר על האתולוגיה ועל הסוציו-ביולוגיה אינה גורסת שהנחות היסוד של הדיסציפלינות האלה הן גזעניות במפורש. תחת זאת, ברקר טוען שהן מעניקות תמיכה מדעית עקיפה לגזענות ורואות בה תופעה דטרמיניסטית המעוגנת בקוד הגנטי של האדם. לכאורה, אף על פי שגזענות זו מניחה שקיימים גזעים מובחנים, היא אינה מניחה שקיימת היררכיה ביניהם. מקורה בנטייה האנושית האוניברסלית להתבדל, להבחין "בינינו" ל"בינם", בין "קרובים" ל"רחוקים", ובין "בני הקהילה" ל"זרים". ריצ'רד דוקינס אומר כי ניתן לפרש דעות קדומות גזעניות כהכללה לא רציונלית של הנטייה של בני אנוש להעדיף את שארי הבשר שלהם. נטייה זו גורמת להם להזדהות עם יחידים הדומים להם פיזית ולדחות את אלו שאינם דומים להם (Dawkins 1976, 108). גזענות, כמו לאומיות, היא הרחבה טבעית של שבטיות, אשר היא עצמה תוצאה של תהליכי בחירה של שארי בשר (Wilson 1978, 92).

אטיין בליבר – מתוך זיקה לביקורתו של ברקר על האתולוגיה ועל הסוציו-ביולוגיה ולדבריו של ברקר על צמיחתה של גזענות חדשה – מציע לעבור מן הדיון בגזענות עם גזע לדיון בגזענות ללא גזע. הוא מצביע על דפוס חדש של גזענות המתארגן סביב מסמנים סוציולוגיים שהחליפו את המסמנים הביולוגיים ה"מסורתיים". למשל, הוא מראה שהגזענות החדשה המכוונת כלפי בני ההגירה החדשה לאירופה מציבה את ההגירה כקטגוריה חלופית לגזע (ראו גם Stolle 1995; 1999). המוטיב השליט בגזענות זו איננו התורשה הביולוגית אלא קשיחותם של הפערים התרבותיים. זוהי גזענות שבמבט ראשון אינה טוענת לעליונותם של

41. כפי שמדגיש דוקינס בספרו *The Selfish Gene* – הגן האנוכי (Dawkins 1976); דוקינס (1991). על פי תפיסה זו הגנים מדריכים אורגניזמים (בני אנוש וחיות אחרות) לקדם את האינטרסים של הקבוצה שהם נמנים עמה, והם עושים זאת ממניע אנוכי. הם – וליתר דיוק הגנים שלהם – מודרכים לקדם אינטרסים אלו רק כאשר יש בכך להגדיל את סיכויי ההישרדות שלהם עצמם, באמצעות התרבות. דפוסי התנהגות "נפוטטיסטיים" אלו ניצבים בבסיס היכולת של האורגניזמים לקיים חברה.

קבוצות או של עמים מסוימים על פני אחרים, אלא "אך ורק" לנזק שבמחיקת הגבולות, לאי-התאמה בין מסורות וסגנונות חיים שונים זה מזה (ראו בליבר בספר זה). מסתבר, טוען בליבר, שגם התרבות יכולה לתפקד כטבע. הדיון בגזענות ללא גזע מדגיש שהגזעה אינה נעשית רק על ידי מסמנים חיצוניים או פיזיים; היא יכולה להתבסס על מטפורות תרבותיות (כמו "דם" ו"אינטליגנציה") או על מאפיינים תרבותיים של חברי קבוצה מסוימת (כמו "טבע מוסלמי", "אופי רוסי" ו"זמן מזרחי").<sup>42</sup>

הגזענות ללא גזע אינה מבטלת, בסופו של דבר, את שתי ההנחות המאפיינות את הגזענות הביולוגית. ראשית, למרות רצונה להתנער מהמיון לגזעים מובחנים, הגזענות החדשה נדרשת להם בעקיפין; היא מקיימת זיקה חמקמקה עם מסמנים ביולוגיים או עם "נטיות מולדות להתבדלות" (Clarke 2003, 32). הגזענות החדשה מהווה, בדרך זו או אחרת, "מסך עשן רטורי" הבא להסוות אמונות ישנות על הבדלים ביולוגיים (Mason 1995, 10; ראו גם Nash 1989, 5). גזענות ללא גזע עשויה אפוא להיות ארוגה אל תוך אסטרטגיות אנטי-גזעניות דוגמת "עיוורון צבעים". שנית, למרות הטענה שהגזענות החדשה מתמקדת בהבדלים תרבותיים אופקיים, היא מניחה היררכיה בין קבוצות חברתיות לאור אידיאל כלשהו של שלמות אנושית. למשל, בליבר טוען כי המאמצים להטמיע את המהגרים (אלו המכונים "יוצאי הגירה") בחברה הצרפתית צועדים יד ביד עם פרקטיקות של דירוג בני הקבוצות החברתיות בהתאם ל"דרגת הסתגלותם או התנגדותם להטמעתם בחברה" (ראו בליבר בספר זה). לדברי בליבר, "צורה זו של הכלה והדרה, שהיא ערמומית ודורסנית גם יחד, התפשטה בתהליך הקולוניזציה ובנוסף הצרפתי הייחודי (או ה'דמוקרטי') של 'שליחות האדם הלבן'" (ראו שם).

בהקשר זה, אנו מסכימים עם שתיים מהערותיו של לאטור (2005) בסוגיית מעמדן של שתי הקוסמולוגיות – טבע ותרבות – המספקות את מאגר המסמנים לגזענות. הראשונה, מאפייני התרבות ומאפייני הטבע (הביולוגיה) כאחד הם מדומיינים ומכוננים תרבותית. השנייה, ההבחנה בין טבע לתרבות היא מלאכותית והיא תוצאה של תהליכי טיהור (פיוריפיקציה) המייצרים אזורים אונטולוגיים ואפיסטמולוגיים נפרדים. אנו מניחים שגם המסמנים הנראים של הטבע (צבע עור) וגם המסמנים התרבותיים הבלתי נראים של הטבע (תערוכת דם) הם הבניות תרבותיות. במקום לשאול את השאלה העקרה מה מובנה תרבותית ומה לא, יש לשאול כיצד חלה ההמרה בין המסמנים משפת הטבע ובין המסמנים משפת התרבות, וכיצד נעשית נטורליזציה של המסמנים ש"אינם מן הטבע". מאחר שגם המסמנים ה"גזעיים" וגם המסמנים ה"תרבותיים" הם הבניות תרבותיות, הגבולות

42. למשל, כאשר סוציולוג מגדיר את ה"מרוקאיות" (או את "האישיות המרוקאית") בישראל כ"עדתיות רגשית" שמקורה בנטיות התרבותיות שהתגבשו במרוקו ויובאו לישראל (כהן 2002, 94), הוא מייצר הגזעה על בסיס תרבותי. בהקשר זה, כהן מסביר את הכינוי הגזעני "מרוקו סכין" ב"נטיה התרבותית של בני העדה לחלוק על הסמכות הפורמלית" (שם, 11), ומאשים בכך את קורבן הגזענות.

ביניהם עמומים. משום כך, אין להניח שהטבע והביולוגיה מייצרים קטגוריה שהיא יציבה או אמיתית יותר מן הקטגוריות החברתיות או התרבותיות. עם הפצעת ה"גזע" בהיסטוריה המודרנית החלה הטענתו במסמנים תרבותיים, והללו הפכו לחלק בלתי נפרד מן הדמיון שלו. יש לשים לב לדינמיקה שבליבר מצביע עליה בשאלת הקשר בין המסמנים השונים של הגזע. כאשר המסמנים הביולוגיים נעשים טאבו ניתנת קדימות או עדיפות למסמנים שאינם ביולוגיים, מתוך סימון הגזע וביטולו גם יחד (מה שיהודה גודמן מכנה במאמרו בספר זה "תנועה בין 'הגזע' ל'דה-הגזע'"). עם זאת אין למהר לקבור את "הגזענות הישנה" עקב הופעתה של "הגזענות החדשה": אלו הן פרקטיקות המתקיימות בעת ובעונה אחת ולא פרדיגמות חלופיות.

גזענות מוסדית. הסוג השלישי של גזענות כרוך בבעיה מושגית, משום שהוא מבטל את הצורך בקיומו המפורש והמודע של מערך אמונות וערכים גזעניים.<sup>43</sup> קיומה של גזענות מוסדית נגזר ממבחן התוצאה של פרקטיקות חברתיות. כלומר, די בקיומו של אי-שוויון מבני במשאבים ובהזדמנויות בין קבוצות חברתיות שונות להעיד על אפליה גזעית (Rex 1999, 150; Goldberg 2002).

הרחבת ההגדרה באופן שתחול על תוצאתן של ההבחנות נועדה להסיר את נטל ההוכחה מהטוענים לקיומה של גזענות; מבחן התוצאה בלבד מספק את ההוכחה לקיומה של גזענות, כפי שאי-שוויון בתוצאות בין נשים לגברים, ובין שחורים ללבנים בארצות הברית, מספק הוכחה לקיומה של אפליה שיטתית – ולפיכך הצדקה לכינון מדיניות של העדפה מתקנת. על פי הגדרה מרחיבה זו של גזענות אין צורך בזיהוי מערך אמונות גזעניים ובכוונת מכוון (intentional action) המבוססת עליו כדי לקבוע את קיומן של פרקטיקות גזעניות כלפי קבוצות הניצבות בתחתית הסולם החברתי-כלכלי (Rex 1999, 154).

הגזענות המוסדית מתבטאת בפרקטיקות של דיכוי ואפליה בעלות אופי גזעני המוכנות אל תוך כללים, תקנות, מבנים חברתיים, פרקטיקות של מוסדות ציבוריים או התנהגות של יחידים. דבורה ינאו מראה כיצד הממשל האמריקני מבנה את הצבע כתופעה אוטונומית ואקסוגנית, מתוך יצירת סטנדרטים ביורוקרטיים מתוקננים של האופן שבו מדברים על גזע ועוסקים בו (Yanow 2003). למשל, בינואר 1980 פרסמה ממשלת ארצות הברית "סטנדרטים גזעיים ואתניים לצורך סטטיסטיקה

43. ראוי להבחין בין גזענות מוסדית, כפי שהיא מתוארת כאן, ובין "גזענות ממוסדת" (institutionalized racism). הגזענות הממוסדת פירושה פרקטיקות חברתיות המונחות על ידי אמות מידה שהוטמעו בהתנהלותם השגרתית של מוסדות המדינה ושל סוכניה, של ארגונים, של קבוצות ושל פרטים. אמות מידה אלו, שאפשר לכנותן מיתוסים שעברו רציונליזציה (במובן הוובריאני), משמשות בסיס לשיפוט של מאפיינים גופניים, של האסתטיקה של היומיום, של היכולת לשליטה עצמית (כגון הרגלי שתיית אלכוהול, עמידה בזמנים והתנהגות ראויה) ושל היכולת לארגון הסביבה המידית (היגיינה, סדר וניקיון), ויש להן השלכות מגדריות ומעמדיות (Rattansi 1994, 61-63). לפיכך, כל פרקטיקה גזענית היא ממוסדת, גם אם היא מתקיימת ברמת הפרט בלבד.

ארצית ודיווח מינהלי" (*Race and Ethnic Standards for Federal Statistics and Administrative Reporting*). נייר מדיניות זה שימש לממשל ולסוכנויות הקשורות אליו כלי לקידוד הקטגוריות הגזעיות והאתניות. כלומר, תהליכי ההגזעה אינם רק תוצאה של התנהגות גחמתית של בני אדם, אלא הם ממוסדים בפרקטיקות חברתיות, ומאפיינים בחלקם גם את המנגנונים הרשמיים של המדינה וזרועותיה.<sup>44</sup> בהשוואה לגזענות הביולוגית, שכמעט תמיד יש בה "אקדח מעשן", הגזענות המוסדית מאפשרת דפוסי פעולה המנרמלים את הגזענות והופכים אותה ל"טבעית" ומובנת מאליה. עם זאת, הגזענות המוסדית לא תמיד פועלת כמכונת שכול פשוטה. לעתים, כמו כל מהלך ממוסד, היא מייצרת תהליכים בעלי סתירות פנימיות. הנרמול של הגזענות באופן זה מבטל (לעתים) הן את הצורך בקיומו המודע והמפורש של מערך אמונות המניח הבדלים מולדים או נרכשים בין קבוצות חברתיות, והן את הצורך בכוונת מכוון המונחת בבסיס היחס הגזעני כלפי קבוצות חברתיות.

ההנחה בדבר קיומה של גזענות מוסדית מעלה בעיות תיאורטיות ומעשיות כאחד. יש שיאמרו שהנחה זו אינה מותירה מקום לפעולתם של גורמים מבניים – הקובעים את מיקומן היחסי של קבוצות חברתיות בסולם החברתי – שאינם נגועים בגזענות ואינם בגדר אפליה "לגיטימית" (למשל אפליה על פי יכולות וכישורים או העדפות קולקטיביות). זאת ועוד, גם אם מיקומן היחסי של הקבוצות בסולם החברתי הוא אכן פועל יוצא של אפליה, לא נכון לקבוע אפריורי שאפליה זו נושאת חותם גזעי דווקא. אפשר לטעון גם כי ההנחה בדבר קיומה של גזענות מוסדית, כפי שהיא הוגדרה לעיל, בעייתית ביותר – משום שהיא מכפיפה כל מסגרת אפיסטמולוגית ופוליטית לפרדיגמה אחת, ומשום שהיא עושה רדוקציה של כל פרקטיקה היוצרת היררכיות חברתיות לגזענות. הקטגוריה של גזענות מוסדית היא חד-ממדית, ולא זו בלבד אלא שהיא מחלישה את כוחה התיאורטי של פרדיגמת הגזענות עצמה.

למרות אי-יציבותה של הגזענות המוסדית, היא חשובה לזיהויים של ביטויי גזענות במצבים רבים. קטגוריה זו מתקשרת במישרין למשטרי ההצדקה המאפשרים את הסתרתה ואת הכחשתה של הגזענות. קביעה זו ודאי שאינה פוטרת מן הצורך לברר את אופייה החמקמק של גזענות זו למול הגזענות בצורתה המובהקת ביותר, כלומר הגזענות הביולוגית.

### משטרי הצדקה של גזענות

משטרי הצדקה הם מערכות אפיסטמיות המבטאות את האופן שבו אנשים פועלים (במובן הוובריאני) ומספקות את המשמעות ואת ההצדקות שאנשים נותנים

44. לתפקידים של המדינה, של אנשי מקצוע ושל ביורוקרטים בהבניה של זהויות ראו שנהב 2001.

לפעולותיהם. משטרי הצדקה אינם תודעה כוזבת ואינם בגדר טפול (מניפולציה), גם אם הם עשויים להיות כאלה. בראש ובראשונה הם מערכות ידע אשר אנשים פועלים בתוכן ושואבים מהן את הציודקים למעשיהם (Boltanski and Chiapello 1999), והם מספקים "מפתחות" (keys) למסגור המציאות בדרכים חלופיות (Goffman 1974).

משטרי ההצדקה שנצביע עליהם קשורים קשר הדוק לסוגים השונים של הגזענות. הן הגזענות ללא גזע הן הגזענות המוסדית כבר מכילות את משטרי ההצדקה, או ליתר דיוק את מנגנוני הציודק שבבסיסם. נסביר: גזענות ללא גזע מבוססת על שימוש במסמנים סוציולוגיים (ולכאורה לא ביולוגיים) אשר באמצעותם נעשית הגזעה. התכונה העיקרית של המסמנים האלה היא התרחקות מן הקטגוריה הביולוגית, התרחקות המאפשרת הכחשה (או אפילו צנוורה) של תופעת הגזענות. ברוח זו עשויות לטעון ועדות קבלה ביישובים קהילתיים כי המועמד ליישוב אינו מתאים מבחינה תרבותית. פירוק שיטתי של הביטוי "אי-התאמה תרבותית" מאפשר לראות שבסופו של דבר מדובר בקריטריון למיון בני אדם באופן היררכי על פי השתייכותם האתנית או הגזעית.

אם בגזענות ללא גזע יש יסוד מוצק של הכחשה, הגזענות המוסדית אינה מבוססת על הכחשה בלבד. במקרים רבים היא מציעה קריטריונים גזעיים-ביולוגיים מפורשים להגזעת המציאות, המוצדקים באמצעות משטרי הצדקה חלופיים – לאומיים, ביטחוניים או אחרים. כלומר, אם נסכים שקיימת כאן הכחשה, היא מתארגנת בעיקר סביב הרציונל ולא סביב המסמן.

הדוגמה הבולטת ביותר למשטר הצדקה כזה היא הפרקטיקות שהמערכת הביטחונית נוקטת להתמודדות עם "גורמים עוינים". אחת הפרקטיקות האלה מכונה "אפיון גזעי" (profiling). גם אם מובאים לה צידוקים ביטחוניים, נעשה בה שימוש גלוי ומפורש ב"הבדל גזעי".<sup>45</sup> זהו ללא ספק מנגנון הגזעה שמשתמש במסמנים ביולוגיים ויוצר היררכיה בין-גזעית שלא על בסיס של יכולות וכישורים אלא על בסיס ההבחנה בין "ידיד" ל"אויב".<sup>46</sup> נניח שגורמי הביטחון הם "טהורים" ו"ענייניים" לגמרי בגישתם הפונקציונלית (מה שלעולם אינו כך),<sup>47</sup> ושמטרתם לשפר את יעילות הבדיקה. האם גם אז נוכל להגדיר את מנגנוני ההגזעה שהם מייצרים "גזעניים"? תשובתנו על כך חיובית: גם אם פעולת גורמי

45. פרקטיקות אלו מקבלות לגיטימציה גם ממדעי החברה, כמו קרימינולוגיה, המספקים מרשמים לניתוח יעיל של פעולת האפיון הגזעי. ראו למשל Miethe and McCorkle 2001.

46. סקר שערך "ושינגטון פוסט" עם אוניברסיטת הרוורד מצא שיותר ממחצית הגברים השחורים מעידים כי היו קורבן לאפיון גזעי בידי המשטרה לפחות פעם אחת בחייהם. 37% מן הגברים השחורים אמרו כי עוכבו על ידי שוטרים שלא לצורך לפחות פעם אחת רק בשל היותם שחורים. ראו גוטמן 2001.

47. ראו לדוגמה את הדיווחים של "מחסום watch" על היחס השרירותי, על ההתעמרות ועל ההשפלה היומיומיים של הפלסטינים במחסומים בשטחי הכיבוש (www.machsomwatch.org).

הביטחון עניינית לגמרי, וגם אם היא נובעת מדאגה טהורה ל"ביטחון הציבור", עדיין היא מדיניות גזענית, כלומר מדיניות המבוססת על הגזעתן של קבוצות מתוך ייחוס ערך חיובי או שלילי לחבריהן. שאלה אחרת שיש לשאול בעקבות כך היא: האם גזענות זו היא לגיטימית? התשובה על שאלה זו נמצאת בשדה המוסר. כלומר, גם אם הרציונל ההתחלתי של גזענות זו הוא שמירה על ביטחון הציבור, נדרשת כאן הכרעה מוסרית: בין הערך של שלום הציבור וביטחון, הכרוך בפעולת הגזעה של קבוצה מסוימת על פי מסמנים של דת, אתניות ו"גזע", ובין הערך של שוויון ואי-אפליה, העלול להיות כרוך בפגיעה בביטחון הציבור. זאת ועוד, הפרדיגמה הביטחונית גוזרת הגדרות על בסיס גזעי של ציבור שלם, כפי שעולה מתיאור של נהג מונית: "כשאני רואה בחור עם חזות מזרחית, אני מאט את האוטו כדי לשמוע את המבטא" (ידיעות אחרונות 2005ב). הגדרות אלו הופכות לכמו-לגיטימיות, והן מעצבות את חייהם של אנשים רבים.

למשטר ההצדקה הביטחוני יש עוד פן בהקשר הישראלי. גיל אייל גורס שהמצאת הקטגוריה של מזרחים התבטאה לא רק בקיבוצם ההיסטורי כמושאים להגירה (שנהב 2003), אלא גם בתהליך ההגזעה שלהם במחלקות הערכיסטיות של ארגוני המחותרת, דוגמת מחלקת השחר של הפלמ"ח. אייל מראה שהמחלקה הוגדרה על פי "החזות המזרחית" של חבריה (אייל 2005, 66). המחלקה, שנקראה בתחילה "השחורים", היתה אמורה לאסוף ידיעות ולבצע משימות בעורף האויב בעזרת התחזות חבריה לערבים. כפי שנכתב לימים במסמך של צה"ל: "מועמד להסתערבות חייב להיות בראש ובראשונה בן לעדה יהודית מזרחית, יוצא אחת מארצות ערב השכנות או מצפון אפריקה, שפתו ושפת אמו ערבית, ואשר קיים מגע עם שכניו הערבים בארץ מוצאו או חי בשכונתם או בקרבם" (מצוטט שם). אמנם השיח הביטחוני במקרה זה אינו מייחס ערך שלילי לקבוצה המוגזעת (ה"שחורים"), אולם זהו תהליך של הגזעה על בסיס ביולוגי של צבע עור וארץ מוצא.

משטרי הצדקה מסוג זה אינם מודרכים רק על ידי שיקולי ביטחון; הם עשויים להיות מודרכים גם על ידי שיקולים של בריאות הציבור (כאשר המדינה מונעת את כניסתם של מהגרים המהווים קבוצת סיכון בריאותית), של חינוך, או של שוק העבודה (עם רכיבים מריטוקרטיים, כלומר כישורים ויכולות אובייקטיביים). תהליכי ההגזעה הנובעים ממשטרי ההצדקה האלה לאו דווקא מייחסים ערך, שלילי או חיובי, לקבוצות המוגזעות, אך הם עדיין מהווים תשתית לצמיחתה של גזענות.

הלאומיות היא עוד סוג של משטר הצדקה המספק משמעות לאירועים ולאנשים ומייצר לוגיקת צידוק חלופית. דוגמאות לכך הן מדיניות ההגירה והאזרחות ומדיניות הפיריון, שנועדו להתמודד עם "האיום הדמוגרפי" הערבי, ומדיניות "יהוד הגליל והנגב". התומכים בפרקטיקות אלו דוחים את הטענה כי הן גזעניות. הם מעגנים אותן בזכות המוסרית של מדינות לשמר ולטפח את הייחוד התרבותי-הלאומי של הקהילות המרכיבות אותן. לחברי קהילות פוליטיות, טוען למשל

מיכאל וולצר, יש זכות קולקטיבית "לעצב את אוכלוסיית התושבים שלהן" (Walzer 1983, 52). וולצר מוסיף ואומר כי הפרקטיקות של קבלה ודחייה של מהגרים פוטנציאליים יורדות לשורשיה של זכות זו, שבלעדיה אין הקהילות יכולות להפוך ל"קהילות אופייניות", כלומר להתאגדויות אנושיות יציבות על ציר הזמן ומאופיינות בערכות הדדית ובתחושה מיוחדת בדבר חייהן המשותפים (שם, 62). הדיו של טיעון זה נשמעים בהצדקה שרות גביון, לדוגמה, מספקת למדיניות ההגירה של ישראל ולפרקטיקות הסלקציה הכרוכות בה. גביון טוענת כי ניתן לגזור את הצדקתן של פרקטיקות אלו מזכותו של העם היהודי להגדרה עצמית בישראל. לטענתה, "אם זכות כזו מוכרת, העדפת בני הלאום במדיניות ההגירה יכולה להיות לא רק מוצדקת אלא אף הכרחית" (גביון 1999, 106). גביון מצדיקה באופן דומה גם את הצעדים הננקטים כדי לשמר את אופיים היהודי של יישובים בארץ. לדבריה, שמירה על אופייה היהודי של ישראל "מחייבת אפשרות חוקית למנוע חדירה ערבית". לדעתה יש "אינטרס לגיטימי" של המדינה "לחזק את הנוכחות היהודית בחבלי ארץ ישראל... ולייצב את השליטה בשטח" (גביון 2002).

מדינות רבות נהגו לחוקק חוקים שיאפשרו להן לקיים מדיניות הגירה סלקטיבית על בסיס גזעי, שהוצדקה במונחים של ניהול אוכלוסין יעיל. אחת הדוגמאות המוכרות היא מדיניות ההגירה שהונהגה באוסטרליה במאה ה-20. מדיניות זו כונתה "אוסטרליה הלבנה", והיא שמה לה למטרה לעודד הגירה מאירופה (בעיקר ממערב אירופה) ובו בזמן למנוע את כניסתם של לא אירופים, בעיקר אסיאתים, אל המדינה. אלה כונו "הסכנה הצהובה" ונתפסו כאיום של ממש על זהותה הלאומית של אוסטרליה ועל לכידותה החברתית (Castles 1999). פרקטיקות כאלו אינן נחלת העבר בלבד, שכן גם כיום מדינות שונות, למשל קנדה ומדינות מערב אירופה, יוצרות מסלולי כניסה נפרדים למהגרים מן העולם הראשון ולמהגרים מאירופה עצמה (ראו בליבר בספר זה). כאמור, פרקטיקות אלו כרוכות לעתים קרובות בהגזעה של מהגרים פוטנציאליים ובגזענות לשמה. אם כן, משטר ההצדקה הלאומי, היונק לכאורה מהיגיון שאינו נגוע במישרין בגזענות, גולש בנקל להיגיון ביולוגי-תרבותי הנושא חותם גזעני.

שר הפנים של ישראל קבע שלושה מסלולים של אזרח (נטורליזציה) – הראשון ליהודים, השני למהגרי עבודה, והשלישי לפלסטינים. אין להתעלם מן היסוד הגזעני בקביעה הזאת, גם כאשר היא מוצדקת בנימוק הלאומי של שימור אופייה היהודי של המדינה. כמו כן, קשה עד מאוד להסתיר את היסוד הגזעני בפרשנות המרחיבה של חוק השבות כלפי מהגרים לא יהודים ממדינות חבר העמים מצד אחד, ואת פרשנותו המצמצמת כלפי מהגרים מאתיופיה מצד אחר (ראו גודמן בספר זה). האם אפשר להימנע מלתאר מדיניות זו – המעניקה יתרון לאירופים לא יהודים על פני יהודים לא אירופים בכניסה לישראל – כמגזיעה וגזענית?<sup>48</sup>

במקרה זה מדיניות ההגירה מוסכרת בשיקולים תיאולוגיים ("איי-הדותם של בני הפלשמורה"). אולם לעתים קרובות הצידוק מעוגן במסמנים סוציולוגיים חלופיים, כמו עלות הקליטה הגבוהה של מהגרים אלו עקב "הונם התרבותי הנחות" והיותם "לוקים במחלות זיהומיות שונות". אנו נוכחים אפוא עד כמה דק הגבול בין משטרי הצדקה המעלים על נס את זכותן הלגיטימית של קבוצות חברתיות להתאגד במסגרות פוליטיות וקהילתיות נבדלות ובין פרקטיקות שהן גזעניות בעליל (Gomberg 1990).

אחד ממשטרי ההצדקה המרכזיים המשמשים במדיניות ההגירה הוא המסמן הרפואי של היגינה – כחלופה לגזע. כבר במאה ה-19 נתפסה התנהגות היגינית כמסמנת את "דרגת הציוויליזציה" של יחידים ושל קבוצות. הבדלים בהתנהגות ההיגינית בין קבוצות נתפסו לעתים קרובות כמעידים על "מהות פנימית" שאינה ניתנת לשינוי. התנהגות "לא היגינית" נתפסה כעדות להיעדר מוסר, לחוסר תרבות ולניוון באופן כללי. יומרתו של שיח זה לאובייקטיביות מדעית עשתה אותו מכשיר יעיל לנטורליזציה של הבחנות חברתיות ופוליטיות, ואף להצדקה של פרקטיקות סרגטיביות – למשל באמצעות הגדרתן של קבוצות מעמד או גזע כנושאות מחלות. סוג כזה של שיח היגיני היה שגור בחברה היהודית בפלשתינה ולאחר מכן במדינת ישראל. השיח הופץ בידי רופאים וארגוני בריאות ורווחה, ושימש מכשיר חשוב בכינונה של ההבחנה האוריינטליסטית בין יהודים "יוצאי אירופה" לבין "מזרחים" – ערבים ויהודים כאחד (הירש 2000; 2002). תיאור התנאים ההיגיניים והסניטריים היה רכיב מרכזי בכינון של קבוצות מזרחיות כ"חסרות תרבות" ושונות באופן אינהרנטי, ובכינונם של היהודים יוצאי אירופה כמי שנושאים עמם את התרבות המערבית אל המזרח. אך בשעה שביחס לערבים תיאורים של המצב ההיגיני והסניטרי שימשו במקרים רבים להצדקת נחיצות ההפרדה בין האוכלוסיות, ביחס ליהודים המזרחים תיאורים אלו הופיעו בדרך כלל בהקשר של פעילות מתרבתת של גופים וולונטריים או מדינתיים. עם זאת, חשוב להדגיש שהפעולה הגזענית של השיח ההיגיני לא תמיד התבטאה ברובד הלקסיקלי; לעתים היא התבטאה גם ברובד הסמנטי: במקרים שהתנהגות לא היגינית מסוימת יוחסה לקבוצות אירופיות – שהרי גם היהודים יוצאי (מזרח) אירופה היו רחוקים מהאידיאל שכוונן השיח ההיגיני – משמעותה היתה שונה: רק אצל המזרחים חוסר היגינה העיד על פרימיטיביות (הירש 2002). בהקשר זה אמר דוד בן-גוריון את הדברים האלה: "אצלנו הכל נוזל – הרכב מדינתנו משתנה ואין אנו יודעים כיצד יקלטו עדות המזרח וכמה כנופיות פושעים יסתדרו שיפעלו אצלנו יחד עם ערבים" (צמרת 1996, 77). בפורום של הפיקוד הגבוה של צה"ל ביטא בן-גוריון עוד עמדות גזעניות כלפי מזרחים: "[צריך] לחנך את הצעיר, שבא מארצות אלו [= ארצות המזרח], לשבת בבית הכסא כמו אדם, להתרחץ, לא לגנוב, לא לתפוש נערה ערבית לאנוס אותה ולרצוח אותה" (שם; ראו גם יצחקי 2003, 36). דוגמה זו מלמדת כי אי-אפשר להפריד בין המסמנים ההיגיניים (למשל הישיבה בבית כיסא) ובין ההנחות בדבר האופי והמוסר (גנבה, אונס ורצח).

עבודתה של אורית רוזין (2002) מדגימה את עוצמת ההכחשה הקיימת בשיח הישראלי בשאלת הגזע והגזענות, ואת האופן שבו שני אלו מתגלמים במשטרי הצדקה חלופיים ומוסותרים בהם. רוזין מציגה קורפוס של טקסטים ופרקטיקות המתארים את היחס הגזעני של הממסד או של העיתונות כלפי המהגרים המזרחים החדשים. יחס זה התבטא בדבריו של גיורא יוספטל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות, אשר ראה ב"שינוי מידות החיים של יוצאי הארצות המפגרות" תנאי יסודי למיזוג גלויות (שם, 197). אריה גלבלום כתב בסדרת כתבותיו על המזרחים, שפורסמו בשנים 1950-1949 בעיתון *הארץ*, שהוא מעדיף את התימנים על המרוקנים. עם זאת, הוא הוסיף שהראשונים אמנם נוהגים להתרחץ, "ואף עושים זאת בעליצות יתרה", אבל "קשה לעמוד במחיצת מאות ילדיהם החמודים והעליזים משום הריח העולה מהם" (גלבלום 1949, מצוטט שם, 198). לא פעם תוארו המזרחים כבעלי אופי קלוקל והבעות חייתיות, כנטולי הרגלי היגיינה, כאנשים שבחרו לחיות בזוהמה וברפש ושנוהגים לשתות אלכוהול. ה"בריאות" וה"היגיינה" היו הנושאים המרכזיים שעליהם הושתתה ההסתייגות מן המהגרים המזרחים. כל אלו הם תהליכים של הגזעה וגזענות על בסיס ההגדרות שהצגנו למעלה. תהליכים אלו מייחסים לקבוצות תכונות שאינן משתנות, והם מעוגנים בגוף ובסביבתו. אף על פי כן, רוזין משתמשת במונחים "סלידה" ו"תיג שלי" – השייכים לשפה התיאורטית של הפסיכולוגיה והפסיכולוגיה החברתית – כדי להסביר את יחסו של היישוב הוותיק למזרחים.<sup>49</sup> במילים אחרות, למרות הראיות החד-משמעיות שהיא מביאה, רוזין אינה מעזה להשתמש במונח "גזענות" המתבקש בהקשר זה.

על הפרקטיקות האלה אפשר להוסיף את הגישה שהנחתה את מערכת החינוך ביחסה לתלמידים מזרחים. גישה זו, שהיתה טרנספורמטיבית ו"אופטימית" ביסודה, סימנה אותם כזקוקים ל"המרה תרבותית" ול"רה-סוציאליזציה", כפי שטענה רבקה בר-יוסף (ראו שנהב 2003), ואף לפיצוי על "הפיגור הסביבתי" שלהם, כפי שגרסו למשל קרל פרנקשטיין, ראובן פוירשטיין ואחרים (ראו Mizrachi 2004). הדגש על "פיגור סביבתי" של תלמידים מזרחים נועד להסתייג מהסברים תורשתיים ולהימנע מהגזענות באמצעות מאפיין ביולוגי שאינו ניתן לשינוי. נקודה זו מקבלת חשיבות רבה בעיני חוקרי החינוך הטורחים להצדיק את פרקטיקות הטיפוח שהיו בשימוש בשנות החמישים (ועדיין בשימוש כיום) כלפי תלמידים מזרחים (ראו למשל שם). חוקרים אלו מדגישים כי הנחת העבודה ביסודן של הפרקטיקות האלה היתה שאין לייחס את כישלונותיהם החינוכיים של התלמידים המזרחים לגורמים תורשתיים. פרקטיקות הטיפוח בחינוך מספקות דוגמה מאירת עיניים למשטר הצדקה שנשען על הנמקה והיגיון עצמאיים (שיפור הישגיהם של תלמידים "טעוני טיפוח"), ושאינו משתמש באופן מפורש

49. לביקורת על כך ולפיתוח המודל של אתנו-סוציולוגיה ואתנו-פסיכולוגיה ראו Mizrachi 2004.

בקטגוריה ביולוגית של גזע – אך למרות זאת הוא מגזיע ונגוע בגזענות. נחזור אל שתי תמות שעסקנו בהן קודם לכן. הגזענות המתוארת כאן זהה למה שכינינו בעקבות בליבר "גזענות ללא גזע". ה"גזענות ללא גזע" נדרשת להגיונות שונים (לכאורה לא ביולוגיים) כדי להצדיק את עצמה, והגיונות אלו עומדים ביסוד משטרי הצדקה שונים. במילים אחרות, לא כל משטר הצדקה הוא "גזענות ללא גזע" (כמו למשל תהליך ה-profiling, המסמן גזע ביולוגי באופן ישיר ומפורש), אולם כל לוגיקת הצדקה של "גזענות ללא גזע" היא סוג של משטר הצדקה. בנקודה זו אנו מבקשים לעצור. כל ניסיון לאפיין משטרי הצדקה באופן אנליטי דינו להיקלע למבוי סתום משום שהמשך בחינה כזאת מחייב ניתוח נסיבתי וקונטקסטואלי אשר יאפשר להכריע בשאלה, שהיא אמפירית ופרשנית ביסודה, האם אנו ניצבים בפני פרדיגמה גזענית. יחסי הגומלין בין הגזענות ובין מנגנוני ההצדקה והצידוק שלה הם כה מורכבים עד שקשה לייצר אמירה גורפת על אודותיהם. עומדות לפנינו שתי משימות משלימות: האחת – לא לאפשר לגזענות להתקיים מתוך הכחשה או הצדקה שלה במסגרת משטרי הצדקה למיניהם, והשנייה – לא להפריז בעוצמת ההסבר של הפרדיגמה הגזענית (תופעה הדומה לשימוש הסוציולוגי במושג ה"כוח"). מורכבות זו מביאה אותנו לנסח שלושה מכלולים של בעיות המשקפים את הרבגוניות והרב-קוליות שאפיינו את דיוני הפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל במכון ון ליר בירושלים.

המכלול הראשון של בעיות עוסק בשאלת מעמדם האפיסטמי של משטרי ההצדקה והצורך בהמשגה שלהם. השימוש במונח "משטרי הצדקה" עשוי להוביל להבנה שהגזענות טבועה במבנה החברתי, וכי משטרי ההצדקה רק מסווים ומטשטשים את הרציונל לקיומה הקבוע של תופעת הגזענות.<sup>50</sup> זאת ועוד, אפשר לטעון כי ניתוח המבוסס על משטרי הצדקה מייצר הטיה סוציולוגית, ולו מן הסיבה שתופעות של גזענות אינן מתקיימות במרחב הרמטי עצמאי, מנותק מן ההקשר החברתי הכולל, אלא הן ארוגות אל תוך פרקטיקות חברתיות שלא תמיד יש להן רציונל מארגן אחד. הצגת משטרי ההצדקה כעצמאיים עשויה ליצור את הרושם שקיימים שדות אונטולוגיים מקבילים אשר באבחת טיעון עשויים להיות מטוהרים מתופעות של גזענות – או לחלופין היא עשויה לראות גזענות במקום שהיא איננה. יש מידה מסוימת של צדק בטענה זו. במונחיו של ברוננו לאטור (2005), הצגתם של משטרי ההצדקה כעצמאיים היא פרקטיקה של טיהור המוציאה פרקטיקות חברתיות מהקשרן הסוציולוגי, המורכב תמיד מרשתות, מפקעות חברתיות ומפרקטיקות היברידיות. נכון יותר לטעון שהקשר בין גזענות ובין משטרי ההצדקה הוא רב-כיווני. משטרי ההצדקה, גם כאשר אין להם מניעים

50. למשל, תיאור גולדברג גורס שכל מדינת לאום היא מדינה "גזעית" במהותה (Goldberg 2002). רונית לנטיץ מרחיבה זאת גם למדינת ישראל. היא גורסת בצדק רב שגם הספרות הביקורתית מגדירה את הרכיב ה"גזעי" בקרב יהודים כ"אתני" (Lentin 2004).

גזעניים – מפורשים או מובלעים – מייצרים בעצמם תופעות של גזענות. כלומר, לעתים העקרונות שביסוד משטרי ההצדקה הם גזעניים, ולעתים הגזענות היא תוצר לוואי של משטר ההצדקה. היסוד הגזעני עשוי להתקיים בתהליכי ההגזעה של הקולקטיב הלאומי ושל קבוצות החוץ שלו, אך לעתים הוא פועל יוצא של פרקטיקות שתכליתן לבסס את קיומו של הקולקטיב הלאומי (Goldberg 2002). לפיכך, במקום לקבוע מה קודם למה – "גזענות" או "לאומיות" – נטען ששתי התופעות האלה מזינות זו את זו.

מדוע אפוא הכרענו בעד הצגתם של משטרי ההצדקה? ראשית, לצרכים אנליטיים: למרות כל הביקורת המוצדקת, כפי שהוצג למעלה, עדיין יש טעם בניתוח המביא בחשבון את ההצדקות השונות של תופעות המייצרות גזענות, גם אם אין הן תופסות את עצמן כגזעניות. שנית, משום שמשטרי ההצדקה עצמם הם פרקטיקות סוציולוגיות הנישאות על ידי בני אדם ומוסדות – המייצרים קשרים ונימוקים המאורגנים לעתים סביב תופעת הגזענות. במונחיו של לאטור, פרקטיקות של טיהור נעשות לא רק על ידי המתבונן (מה שוובר כינה "הלוגיקה של החוקר"), אלא גם על ידי נשוא ההתבוננות ("הלוגיקה של הנחקר"). הבנת התגבשותן של פרקטיקות טיהור אלו מאפשרת לנו לרדת לעומקם של אופני ה"הלבנה" של תהליכי הגזענות וההגזעה.

מכלול הבעיות השני עוסק במיונים האנליטיים של סוגי הגזענות. אפשר לטעון כי מיון של סוגי הגזענות מייצר הפרדות מלאכותיות שאינן קיימות במציאות. למשל, "גזענות ביולוגית" ו"גזענות ללא גזע" אינן מוציאות זו את זו, כיוון שהביולוגיה (ומסמנים הקשורים בגוף ובסביבתו) מוסיפה להיות נוכחת ב"גזענות ללא גזע", גם אם בתחפושת. גם "גזענות מוסדית" מכילה מסמנים ביולוגיים, ישירות או בעקיפין. זאת ועוד, כל גזענות, גם אם היא מוגבלת לכאורה לרמת הפרט, משקפת תהליכים של "גזענות מוסדית" או של "גזענות ממוסדת", שכן פעולת הפרט תמיד מעוגנת בהקשרים חברתיים נרחבים יותר. לטענה זו מתלווה טענה נוספת שלפיה הגזענות בהגדרתה הרחבה היא מעין מכלל הסופח אליה את כל סוגי הדיכוי והאפליה. עמדה זו גורסת למשל כי במקום להציע מיונים והגדרות המכפיפים את המושג "גזענות" ל"בית המשפט של התבונה", כהגדרתו של לאטור, יכולנו לעסוק בתהליכי הגזעה מן ההיבט הפנומנולוגי בלבד. למשל, יכולנו לברוק באילו נסיבות קבוצות מאמצות את רעיון ה"גזע";<sup>51</sup> מדוע שאלות של גזענות נעשות רלוונטיות בתקופה מסוימת (ראו הרצוג ואחרות בספר זה); או כיצד המושגים "גזע" ו"גזענות" מהדהדים בפרקטיקות שונות, לרבות פרקטיקות של הכחשה.<sup>52</sup>

גישה קונטקסטואלית המנתחת את האופן שבו נעשית אונטולוגיזציה לתופעת הגזע והגזענות היתה מספקת מסגרת נוקשה פחות מן המסגרת האנליטית. אין

51. ראו מאמריהן של וייס, של גיסס ושל הירש בספר זה.

52. ראו מאמריהם של רם וידגר ושל גולדין וקמפ בספר זה. ראו גם ג'מאל 2004.

ספק שגם בטענה זו יש מידה רבה של צדק. זהו מחיר מוכר של כל ניתוח אנליטי. כפי שמקס ובר מזכיר לנו, כל אבחנה אנליטית צומחת בהקשר חברתי ושום אבחנה אינה עומדת בפני עצמה. עם זאת, ובר מציע לסוציולוגיה מערך אפיסטמולוגי המורכב מן המתח המפרה בין מושגים אנליטיים למושגים היסטוריים-נסיבתיים. הוא מציע לגשר בין האוניברסליות של הכלים המדעיים היוריסטיים לבין ייחודיותם של תהליכים היסטוריים; בין הכוונה והמודעות שבפעולה החברתית ובין התוצאות הבלתי צפויות שלה; בין "טיפוסים אידיאליים" ובין המשמעות הסובייקטיבית של הפעולה האנושית (Weber 1949). המסגרת הווריאנטית מייצרת ניגודים פוריים בין ההיבטים הקונטינגנטיים של הסמכות הכריזמטית ובין המיסוד שלה; בין בחירה חופשית ושיפוט מוסרי ובין המגבלות המוכתבות על ידי "כלוב הברזל של הרציונליות"; בין העיוותים החברתיים שמייצרת הרציונליות האינסטרומנטלית ובין תרומתה לסדר חברתי יציב (Shenhav 2003). ובר הבין היטב את הסתירות הבלתי אפשריות של עמדותיו התיאורטיות והמתודולוגיות, ואף הודה בכך. הוא גם היה רפלקטיבי דיו להודות במגבלות הדיסציפלינה הסוציולוגית, שהוא הגדיר "ארטיפקט תרבותי-היסטורי". משום כך הוא הציע לסוציולוגיה לסייג את אמונתה במערכות אנליטיות עד אשר תחקור אותן בהקשרן התרבותי הייחודי. השעיה סוציולוגית זו, המקבילה במידה מסוימת ל"רדוקציה הפנומנולוגית" אצל הוסרל, הוכנסה למתודולוגיה שלו כהנחה אפריורית. עם זאת, ובר לא ויתר על הסתירות החבריות במערך שהציע והאמין שכוחם של מדעי החברה טמון בשמירה מושכלת על הדואליות ועל האמביוולנטיות שבבסיס הכלים המוצעים. לדידו, הבנת מורכבותם של החיים החברתיים מחייבת דוקיום של סתירות אפיסטמולוגיות. זהו ההיגיון שהנחה אותנו כאן בשמירה על מתח מתקבל על הדעת בין מסגרת אנליטית, המחודדת את ההיגיון של החוקר המבקש למיין את המציאות, ובין ניתוח נסיבתי של הפעולה החברתית, שההיגיון האנליטי לעולם אינו מופיע בה בצורתו הטהורה. הניתוח הנסיבתי של הפעולה החברתית, המתלווה אל המיון האנליטי, יכול למנוע את הסכנה של הפיכת הגזענות לקטגוריה גורפת. בהקשר זה כדאי לציין שיש אשר גרסו בדיוני הפורום שגזענות אינה נזקקת להוכחה אמפירית כיוון שהיא נמצאת בכל מקום כ"רוח רפאים" המתעתעת במי שמנסים ללכוד אותה. אין ספק שהצורך בהוכחה אמפירית ובעמדה תיאורטית סלקטיבית מקשה להצביע על תופעת הגזענות. אולם לעומת זאת התקשינו לאמץ הגדרה גורפת כל כך העשויה להחליש את המאבק בגזענות. במילים אחרות, השימוש במושג צריך שייקבע על ידי יחס מורכב בין אחריות חברתית-פוליטית ובין אחריות אפיסטמולוגית ותיאורטית בהקשר היסטורי קונקרטי. בהחלט ניתן לחשוב על מצבים שמתקיימות בהם פרקטיקות של אפליה שאינן מבוססות על זיהוי גזעי או גזעני.

מכלול הבעיות השלישי, שאינו מנותק מקודמיו, עוסק באופני הפירוק של הקטגוריה "גזע". בשנים האחרונות התגברה הביקורת על הלגיטימיות של המתודולוגיה הקונסטרוקטיביסטית – המדגישה שתופעות הן מדומיינות ושיש

לעמוד על תהליכי ההבניה שלהן במקום לעסוק בהן כתופעות סגורות. הביקורת על הגישה הקונסטרוקטיביסטית גורסת שמתודולוגיה זו מאפשרת את העלמתו של הגזע על ידי העתקתו לזירות מושגיות חלופיות, מה שג'ון ג'קסון מכנה "פעולת התרבות של הגזע", או "אתניזציה של הגזע" (Jackson 2005, 393). ביקורת זו, המשותפת לשמאל התרבותי ולימין התרבותי, רלוונטית לאופן שבו בליבר המשיג את ה"גזענות ללא גזע". הניסיון להבין תהליכים של גזענות חדשה הופך את הגזענות הישנה לסמויה ושותקת. בעייתיות זו מחזירה אותנו אל אמירתה של קולט גיומן שפתחה את המבוא הפרוגרמטי שלפניכם. "גזע אינו ממשי אולם הוא קיים", היא אומרת. "גזע אינו ממשי", היא מוסיפה, "אבל הוא הורג אנשים". גיומן מחדדת את המתח בין שני כלים מתודולוגיים שונים. האחד מצביע על "גזע" כתופעה מהותנית, האחר מצביע על "גזע" כתופעה מומצאת. היא מסבירה שהתמקדות באחד משני הקטבים היא בעייתית, משום שהראשון מנכיח תופעה מומצאת והשני מפרק תופעה קיימת. תובנה זו פותחה בצורה מובהקת בשדה המחשבה הפמיניסטית. דווקא משום כך מתבקשת הצלבה של שני הקטבים האלה והכלתם במסגרת דיאלקטית אחת. יתר על כן, גיומן מבקשת להזכיר לנו שהמושג גזע אינו מנותק, ואינו יכול להיות מנותק, מפיצולים חברתיים אחרים שבאמצעותם ובתוכם מתעצבות תופעות גזעניות – כמו לאומיות, מדרג מעמדי, מיניות, דיכוי על בסיס מגדרי ותהליכים של הדתה. למשל, אחת הדילמות העולות בהקשר זה היא האם מתקיימת סימטריה אפיסטמולוגית בין גזענות המתבטאת בדיכוי של קבוצות מוגזעות ובין תהליכי הגזעה הבאים לתקן את פעולות הדיכוי (למשל העדפה מתקנת). תשובתנו היא שאין ליצור סימטריה אתית ביניהן, אף על פי שמבחינה סוציולוגית מתבצעות כאן פעולות הגזעה דומות. גישה כזאת תובעת מאתנו לראות בגזענות הן תופעה סוציולוגית הן תופעה הנזקקת לעמדה מוסרית הקשורה בדיכוי מגדרי, מעמדי, דתי או לאומי. אנו מקווים שהמאמרים בספר זה יאפשרו הסתכלות רחבה, מורכבת וגמישה, כפי שמכלולי הבעיות האלה תובעים מאתנו.